

COB

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

KWARTAALBERICHT

2008 | 4

- Mannen en vrouwen
- Meer pessimisme over de economie
- Meer vertrouwen in de regering
- Groepen met een verschillende basismotivatie
- Voorkeuren voor overheidsuitgaven
- Financiële crisis vooral negatief voor anderen
- Omgangsvormen

PAUL DEKKER, TOM VAN DER MEER EN EEFJE STEENVOORDEN

Sociaal en Cultureel Planbureau

TEN GELEIDE

Dit is het vierde kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) en betreft het enquête- en focusgroeponderzoek in het vierde kwartaal van 2008. Over het onderzoek is meer informatie te vinden in de Verantwoording en in het voorwoord van het eerste kwartaalbericht (Paul Dekker en Eefje Steenvoorden, COB-kwartaalbericht 2008|1, SCP juni 2008; te vinden op www.scp.nl).

In de vaste hoofdstukken 1 en 2 wordt met vooral kwalitatief materiaal (reacties op open enquêtevragen en discussies in focusgroepen) respectievelijk kwantitatieve gegevens (antwoorden op gesloten enquêtevragen) ingegaan op ontwikkelingen in maatschappelijke zorgen en aspiraties. In hoofdstuk 3 verkennen we, net als in de vorige edities, verschillen tussen bevolkingsgroepen. Dit keer zijn dat groepen van wie we veronderstellen dat ze zijn gedreven door verschillende basiswaarden en motivaties. Er zijn dit keer drie korte thematische hoofdstukken. Hoofdstuk 4 gaat over voorkeuren voor overheidsuitgaven op een aantal terreinen, hoofdstuk 5 over ervaringen met de financiële crisis (in oktober en november 2008) en hoofdstuk 6 over omgangsvormen in de publieke ruimte.

De bevindingen voor het vierde kwartaal van 2008 plaatsen we naast die van de drie voorgaande kwartalen. Dat levert in de verwachtingen van de economie en de eigen financiële situatie nu wel duidelijke verschuivingen op, maar de periode is voor de meeste onderwerpen te kort om substantiële veranderingen te signaleren (of juist opvallende overeenkomsten en stabiliteit). Het monitorkarakter van het COB wordt sterker naarmate de tijd vortschrijdt. Dat biedt ook voor deze uitgave weer de ruimte om andere gegevens toe te voegen, deze keer over verschillen tussen mannen en vrouwen; hiervoor zijn aparte focusgroepen gehouden. Bovendien hebben we extra onderzoek gedaan: de geënuquêteerden van het eerste kwartaal en focusgroepen met een aantal beroepsgroepen zijn opnieuw benaderd. We rapporteren hierover in de verdiepende studie over 2008 die voor de zomer van 2009 verschijnt.

Om de kwartaalberichten leesbaar te houden is het onvermijdelijk om zaken te herhalen uit eerdere afleveringen. Aan de volgende bevolkingsgroepen en onderwerpen is aandacht

besteed in de vorige COB-kwartaalberichten (beschikbaar op www.scp.nl):

- 2008|1: groepen mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, Europa en gevoelens van machteloosheid;
- 2008|2: groepen met een verschillende levensinstelling, informatiebronnen voor de regering en maatschappelijke participatie;
- 2008|3: groepen werkenden, economische verwachtingen en persoonlijke toekomstverwachtingen.

BELANGRIJKSTE BEVINDINGEN

- Nagenoeg gelijk aan de eerste drie kwartalen van 2008 vindt 65% van de bevolking dat het met Nederland eerder de verkeerde dan de goede kant op gaat. Wie vindt dat het eerder de goede kant op gaat, vergelijkt vaak met andere landen.
- Hoewel veel burgers zich zorgen maken over de economische crisis, heeft dit vooralsnog (in oktober/november 2008) geen invloed op hun tevredenheid met en verwachtingen van de Nederlandse samenleving.
- Het aantal maatschappelijke problemen dat men noemt is constant gebleven. Het aandeel daarvan dat betrekking heeft op de economie is in het vierde kwartaal 19% tegenover 11% in het eerste kwartaal.
- Ten opzichte van het eerste kwartaal van 2008 wordt de politiek nog maar de helft zo vaak als probleem genoemd door Nederlanders: van 18% naar 9%.
- Het vertrouwen in de regering is fors gestegen: 55% geeft nu 'voldoende' (een 6 of meer op een schaal van 1-10) tegenover 45% in het tweede kwartaal.
- Het aantal Nederlanders dat verwacht dat de economie zal verslechteren is gestegen naar 62% (was 51% in het derde en 28% in het eerste kwartaal). Over de eigen financiële situatie is men minder negatief (18% verwacht nu verslechtering; dat was 20% in het derde kwartaal). Nederlanders verwachten vooral negatieve gevolgen van de crisis voor anderen. Van alle inkomensgroepen hebben de gepensioneerden de meeste zorgen. Over hoe lang de crisis zal duren heeft men geen idee.
- Vrouwen zijn terughoudender dan mannen in het doen van uitspraken over de samenleving en de politiek. Als het over de crisis gaat praten mannen meer over beleid en in economentaal en vrouwen meer over de eigen situatie en koopkracht.
- Uit een door het onderzoeksbureau Marketresponse/Smartagent gemaakte indeling van mensen op grond van hun basismotivaties komen 'geëngageerden' naar voren als de groep met de meest positieve blik op de samenleving en de politiek en de eigen positie daarin. Dat dit ook de hoogst opgeleide groep is draagt daartoe bij, maar verklaart het verschil met de overige vijf onderscheiden groepen niet.
- Gevraagd naar de gewenste uitgaven voor zeventien politieke doeleinden geeft men gemiddeld liever (veel) meer geld uit (43%) dan (veel) minder (16%); gemiddeld mag van 36% het uitgavenpeil blijven zoals het is en kan 4% geen antwoord geven. Het meest populair zijn onderwijs en zorg. Daar mag van zo'n 80% van de ondervraagden meer geld heen; de enige bezuiniging waar een meerderheid voor te vinden is, is die op 'bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing'.
- Nederlanders vinden dat het met de omgangsvormen de verkeerde kant uit gaat. Het probleem is het grootst onder jongeren, maar wordt uiteindelijk veroorzaakt door een slechte opvoeding. Toch vindt men niet dat de overheid zomaar mag ingrijpen in de opvoeding. Een andere oplossing voor het probleem weet men niet.

1 HOE GAAT HET MET NEDERLAND?

Samenvatting

Het oordeel van de Nederlanders over welke kant het opgaat met Nederland is nagenoeg onveranderd ten opzichte van eerdere kwartalen: 65% van de Nederlanders vindt dat het meer de verkeerde dan de goede kant op gaat. De redenen waarom het de verkeerde kant op gaat hebben vooral betrekking op de economie, op immigratie en integratie, op omgangsvormen en op de politiek. Diezelfde onderwerpen worden ook genoemd door Nederlanders die het juist meer de goede kant op vinden gaan. Recente ontwikkelingen in de samenleving als de economische crisis en de problemen in Gouda vinden veel weerklank in de motivaties. Deze problemen hebben echter niet geleid tot een verandering van de algemene stemming. Blijkbaar grijpen Nederlanders recente gebeurtenissen vooral aan om hun (positieve of negatieve) gevoel te onderbouwen.

Net als in de vorige kwartalen worden problemen met samenleven, normen en waarden het meest genoemd. Dit kwartaal worden inkomen en economie echter veel vaker genoemd dan in vorige kwartalen (van 11% in het eerste kwartaal naar 19% in het vierde). Ook immigratie en integratie, en jeugd en gezin worden vaker genoemd dan voorheen. Het percentage burgers dat problemen noemt is echter onveranderd (88%). Dit komt doordat andere problemen minder frequent worden genoemd. Met name politiek en bestuur worden minder vaak in negatieve zin benoemd: in het eerste kwartaal ging 18% van de genoemde problemen over de politiek, in het vierde nog 9%. Ook worden politiek en bestuur vaker genoemd als sterk punt aan Nederland. Burgers noemen politici minder vaak incompetent, en vaker daadkrachtig of betrokken. Niettemin zijn politiek en bestuur nog altijd het vijfde meest genoemde probleem.

In dit eerste hoofdstuk staat de vraag centraal hoe de Nederlandse burgers vinden dat het gaat met ons land. Wat zijn de grootste problemen, wat zijn de goede kanten van Nederland? We beginnen deze verkenning met de vraag of het (iets meer) de verkeerde of de goede kant op gaat met ons land. Tabel 1.1 toont dat 65% van de Nederlanders het (iets meer of duidelijk) de verkeerde kant op vindt gaan. Dit percentage is nagenoeg gelijk aan dat van de vorige drie kwartalen van 2008. Het percentage Nederlanders dat het (iets meer of duidelijk)

de goede kant op vindt gaan, is met 25% ongewijzigd. In dit kwartaalbericht besteden we speciaal aandacht aan verschillen tussen mannen en vrouwen. Tabel 1.1 laat nauwelijks verschillen zien tussen mannen en vrouwen in hun oordeel over de ontwikkeling van Nederland. Onder zowel mannen als vrouwen geeft 64% aan dat het met Nederland (iets meer of duidelijk) de verkeerde kant op gaat. Mannen zijn echter eerder geneigd een positief oordeel te geven (27%) dan vrouwen (23%). Dit komt deels doordat vrouwen eerder aangeven dat ze

Tabel 1.1 **Opvattingen over hoe het gaat met Nederland, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008 (in procenten)**^a

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	seks 2008/4	
					mannen	vrouwen
• duidelijk de verkeerde kant op	15	14	13	13	14	11
• iets meer de verkeerde dan goede kant op	49	50	51	52	50	53
• iets meer de goede dan verkeerde kant op	26	24	24	23	24	22
• duidelijk de goede kant op	1	1	1	2	3	1
• ik weet het niet	9	11	11	10	8	13

a 'Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant op gaat in Nederland?'

Bron: COB 2008/1-4

niet weten hoe het gaat met Nederland (13%) dan mannen (8%). Dit verschil werken we in het volgende hoofdstuk nader uit.

Aansluitend vroegen we mensen om hun mening over Nederland toe te lichten. Dit wordt vaker gedaan door mensen die het duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan (77%) dan door mensen die het iets meer de verkeerde kant op vinden gaan (63%) of door mensen die het duidelijk (61%) of iets meer (46%) de goede kant op vinden gaan. Tussen mannen en vrouwen zijn de verschillen kleiner.¹

WAAROM HET DE VERKEERDE KANT OP GAAT

Wanneer hun wordt gevraagd te onderbouwen waarom het met Nederland de verkeerde kant op gaat, zien we dat de deelnemers aan onze enquête op verschillende wijze tot een motivatie komen.

Een eerste groep verwijst expliciet naar zeer recente gebeurtenissen. De recente problemen met jongeren in Gouda lagen de respondenten, ondervraagd in oktober 2008, nog vers in het geheugen. Ten gevolge van de economische crisis had de Nederlandse overheid in de week voordat het veldonderzoek van start ging de Nederlandse delen van Fortis en ABN Amro gekocht. Hierdoor zien we dit kwartaal veel opmerkingen over de economische crisis en over de problemen in Gouda. Zie onder meer de volgende citaten:

“Economisch is er een groot probleem. De huizen staan bijvoorbeeld langer te koop. Banken gaan failliet. Mensen die niet meer bij hun spaargeld kunnen komen. Er is steeds meer criminaliteit. Je bent een uitzondering als je fiets nog nooit gestolen is. Allochtone jongeren die wijken terroriseren. En niemand die daar concreet iets aan doet. Beveiliging: bij Defensie kan een burger zomaar een tank meenemen! Waanzin.”

“Vandaag is gebleken dat slechts vijf gezinnen een probleem veroorzaken in Gouda. Wekenlang is dit in het nieuws geweest. Wij laten onze samenleving bepalen door circa vijftien personen en kunnen het

¹ In eerste instantie lijken ze zelfs afwezig: mannen en vrouwen geven even vaak geen motivatie. Wanneer we echter verdisconteren dat vrouwen op de voorgaande vraag vaker antwoorden ‘ik weet het niet’ (en daardoor ook geen motivatie hoeven geven), zien we dat vrouwen die wel inhoudelijk antwoord hebben gegeven op de voorgaande vraag, iets vaker dan hun mannelijke tegenhangers dit antwoord motiveren (64% om 60%).

zogenaamde probleem niet oplossen. De semioverheid (gemeenten) heeft het geld van de belastingbetaler in IJsland uitgezet. Wellicht is het geld voorgoed verdwenen. De tekorten die ontstaan zullen worden verhaald op de burger door hogere belastingen. DNB en AFM verzaken in toezicht, wat hun taak is.”

Ook in eerdere kwartalen verwezen burgers naar toenmalig recente gebeurtenissen (onder meer de film *Fitna* van Geert Wilders, of het rookverbod) om te motiveren waarom het de verkeerde kant op gaat met Nederland. Maar hoewel in dit vierde kwartaal velen verwijzen naar de economische crisis en ‘Gouda’, is het percentage burgers dat het de verkeerde kant op vindt gaan in Nederland eigenlijk niet toegenomen. Wat kan dit betekenen? Blijkbaar leiden de recente gebeurtenissen niet tot een verandering in het aantal positief en negatief gestemden. Toch betekent dit niet dat die gebeurtenissen er niet toe doen. Wanneer burgers verwijzen naar recente gebeurtenissen, zien ze wel degelijk (vermeende of gepercipieerde) problemen. Bovendien vormen die gebeurtenissen voor hen een bevestiging van hun beeld dat het met Nederland de verkeerde kant op gaat. Het zou echter naïef zijn te denken dat door het oplossen van deze problemen de stemming onder de bevolking direct positiever zal worden: het volgende kwartaal zullen er weer andere problemen zijn waar men zich zorgen om maakt.

Een tweede groep burgers beperkt zich niet tot één thema, maar geeft een uitgebreide opsomming van wat er in Nederland verkeerd gaat.

“1 Te slappe aanpak van ontspoorde jeugd. 2 Er is geen respect meer in de samenleving. 3 Migranten worden te veel in de watten gelegd. 4 Minder geld voor de zorg en voor ouderen, zieken en gehandicapten. 5 Minder economische groei.”

“Criminaliteit, verkeer, tolerantie, integratie, onderwijs, efficiency in de besteding van overheidsgeld.”

Een derde groep burgers noemt een specifiek thema om te motiveren waarom het (iets meer of duidelijk) de verkeerde kant op gaat. In grote lijnen zijn dezelfde thema's dominant in het vierde kwartaal als in het derde kwartaal: (1) economie, armoede en prijsstijgingen, (2) de manier waarop we met elkaar samenleven (normen en waarden, betrokkenheid, crimi-

naliteit), (3) immigratie en integratie, en (4) het functioneren van de politiek of de regering. Deze thema's worden echter wat anders ingevuld dan in het vorige kwartaal. Economie en armoede worden vaker aangehaald, en politiek wat minder. Wanneer burgers de politiek noemen, benadrukken zij vooral dat de politiek niet luistert naar burgers, of dat de politiek zich met de verkeerde onderwerpen bezig houdt.

Bovendien verschillen de motivaties van burgers die het iets meer de verkeerde kant op vinden gaan van de motivaties van burgers die het duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan (hoewel zij dezelfde thema's aandragen). Burgers die het duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan noemen vaker de politiek of de regering als een probleem. Daarnaast oordelen burgers die het duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan harder over immigratie en integratie dan burgers die het iets meer de verkeerde kant op vinden gaan: ze vinden vaker dat allochtonen in Nederland zodanig worden gesteund dat de autochtone Nederlanders in feite gediscrimineerd worden.

Om de vier thema's te illustreren, tonen we hieronder enkele citaten.

Economie en armoede

“Met het land gaat het wel goed, maar met de bevolking gaat het steeds slechter. De laatste vijf jaar hebben we steeds minder te besteden.”

“Voor mensen met veel geld wordt veel te veel gedaan om bijvoorbeeld het spaargeld te redden. Ik vind eigen schuld dikke bult, want zo gaat het met Jan Modaal ook altijd. Kijk bijvoorbeeld maar naar het zorgstelsel: steeds meer betalen en minder krijgen.”

“We gaan een recessie tegemoet, met alle gevolgen van dien.”

“Zeer recent: de failliete banken.”

“Nederland hangt te veel aan Amerika en ondervindt daar de nodige schade van in de huidige economische crisis. De regering werkt hieraan mee door onnodige verhogingen van energieprijzen. Iedere consument voelt dit in zijn portemonnee. Ook de belastingen van lagere overheden zijn veel te hoog en dreigen nog hoger te worden.”

Omgangsvormen, criminaliteit en samenleving

“De positieve zaken in Nederland nemen af: tolerantie, solidariteit, zekerheid, verantwoordelijkheid, veiligheid, respect. De negatieve zaken nemen toe: angst om te corrigeren, gewelddadigheid, criminaliteit.”

“Dat het een maatschappij wordt van ik, ik, ik, ik, ik en weinig respect voor een ander.”

“De normen en waarden in Nederland zijn verarmd. Ook al pleegt men een moord, dan krijgt men een celstraf van acht jaar. Maar de familie van het slachtoffer heeft levenslang. De dader zou ook levenslang moeten zitten. Tbs is ook zo iets. Mogen ze het weer proberen in de maatschappij. Maar ze doen het toch weer. Gevolg is weer een slachtoffer en wij zijn weer geschokt. Het had niet mogen gebeuren. Nee zeker niet, maar er wat aan doen, ho maar!”

“Qua financiën maak ik mij geen zorgen: dat met de Fortis en ABN heeft de overheid mooi opgelost. Het gaat mij om de veiligheid waar ik me zorgen over maak en de mate van criminaliteit. Deels is het ook de ‘ikke, ikke, ikke en de rest kan stikkenmentaliteit’. Mensen begrijpen helaas niet dat er meer mensen in dit land op deze planeet wonen, of denken niet na over wat ze nalaten.”

“Geen respect meer voor elkaar.”

“Toenemende individualisering, intolerantie en onverschilligheid.”

“Dat ik niet meer ongedwongen 's avonds naar een theater kan gaan; bang dat ik lastig word gevallen. Dat vind ik de verkeerde kant opgaan.”

Immigratie en integratie

“De verdraagzaamheid tussen de diverse bevolkingsgroepen wordt sterk op de proef gesteld, zeker als in de politiek polariserende uitspraken gedaan worden die inspelen op primitieve gevoelens die onder het gemiddelde publiek leven.”

“Leuk dat we multicultureel zijn maar waar blijft de Nederlandse identiteit? Deze is steeds minder terug te vinden.”

“We zijn veel te ruimdenkend: we willen een tweede paasdag opofferen voor ramadan.”

“Het gebeuren in Gouda, en verder alles eigenlijk.”

“Ik heb het gevoel dat met name in de grote steden te veel immigranten zijn die ook een zware druk uitoefenen op allerlei voorzieningen. Het is niet gemakkelijk of vanzelfsprekend om samen te leven. Ik heb niet per se een antipathie, maar begrijp gewoon niet waar het heen gaat met de samenleving:

het is een gevoel alsof je je eigen land niet meer herkent, een gevoel van ontheemding, je niet altijd meer thuis voelen.”

“Rellen in de steden door Marokkaanse jeugd en wat daar aan gedaan wordt.”

“De buitenlanders krijgen veel te veel hun zin onder het mom van discriminatie. Wij Nederlanders voelen ons in ons eigen land gediscrimineerd: op de werkvloer, op scholen, als je werk zoekt, op straat, in winkels. Zij krijgen alles voor elkaar, en als wij er iets van zeggen zijn we gelijk racist.”

Regering en politiek

“De politiek is voornamelijk aan het steggelen over non-issues die door de media hoog opgespeeld worden. Het is zorgwekkend dat het belangrijker is hoe iemand zijn gezicht op tv staat, i.p.v. dat de persoon weet waar dat 'ie het over heeft. Zeker als deze niet gekwalificeerde personen het beleid in ons land moeten maken.”

“Er wordt totaal niet geluisterd naar het volk, de hoge heren doen precies waar ze zin in hebben met ons geld!”

“Politiek gezien is er de opkomst van het populisme (Wilders, Verdonk, Kant, Thieme), de voortzetting van het incidentalisme en de herleving van het conservatisme en socialisme ten koste van de sociaaldemocratische en vooral liberale stromingen. Deze giftige cocktail zorgt ervoor dat de werkelijke langetermijnthema's onbehandeld blijven.”

“De overheid gaat te vrijblijvend om met problemen en neemt alleen maatregelen als er weer eens iets gebeurd is; dus alleen symptoombestrijding, maar geen structurele oplossingen.”

“Regering: veel beloven, weinig geven. Hoor nooit anders dan ‘we gaan het nu harder aanpakken’, maar het blijft altijd bij woorden.”

Spiritualiteit

De bovenstaande vier thema's worden veelvuldig genoemd en leven blijkbaar sterk onder Nederlanders die het de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland. Naast deze vier thema's is het interessant om te kijken naar minder frequente, meer uitzonderlijke motivaties die juist daarom aandacht verdienen. Een groep burgers onderbouwt haar mening op een wat andere wijze door te verwijzen naar diepere morele problemen, naar spiritualiteit en naar (vooral christelijke) godsdienst. Een moreel reveil zou nodig zijn om de Nederlandse samenleving niet te laten afglijden.

“Wat er in dit land nodig is, is een andere manier van denken. En dan kom je uit bij het grootste probleem: we hebben een land waarvan volk en regering geen rekening houdt met God – de God van de Bijbel. De grote problemen in dit land hebben veelal een geestelijke oorzaak. Daar moet je dus een geestelijk antwoord op geven.”

“Geld, geld en nog eens geld. We zijn bezig aan een opschoningperiode. Deze waarheid kunt u vinden in de Majakalender. Alles wat gebaseerd is op geld gaat stuk de komende vier jaar. Relaties worden verbroken welke niet op liefde zijn gebaseerd maar op stof. Het hele land gaat nadenken over wat we hier op aarde nu werkelijk moeten doen: LIEFDE GEVEN!”

“Ik ben gelovig. Zoals wij omgaan met elkaar is niet zoals het hoort. Verbeter Nederland en begin bij jezelf en daarna kunnen we ook weer voor anderen zorgen en delen wat we te veel hebben. Iedereen moet op zijn manier zijn steentje bijdragen naar zijn vermogen.”

“Nederland wordt meer en meer een agressief seculier land. Er wordt vaak kortzichtig geredeneerd.”

“Vaak negatieve commentaren, men vergeet de andere kant van de medaille te belichten. Iets negatiefs kan men ook proberen om te draaien. Verbeter de wereld en begin bij jezelf.”

WAAROM HET MEER DE GOEDE KANT OP GAAT

Qua thematiek verschillen burgers die het de goede kant op vinden gaan nauwelijks van burgers die het de verkeerde kant op vinden gaan: ze hebben het voornamelijk over de economie/armoede/werkeloosheid, normen en waarden, immigratie en integratie, en over de politiek. De manier waarop ze tegen de thematiek aankijken, verschilt echter aanmerkelijk. Wanneer ze spreken over de economie, negeren ze de economische crisis niet, maar benadrukken ze dat Nederland het onder die crisis goed doet. Sommigen verwijzen hierbij bijvoorbeeld naar de recente prestaties van de Nederlandse economie (de lage werkeloosheid). Anderen vergelijken de welvaart, de voorzieningen en de impact van de crisis in Nederland met die in andere landen, en oordelen dat Nederland het goed doet. Opvallend is dat mensen die menen dat het meer de verkeerde kant op gaat in Nederland dergelijke internationale vergelijkingen niet maken. Hier is duidelijk een verschil in perspectief tussen de optimisten en de pessimisten.

Een ander verschil in de wijze waarop de twee groepen tegen Nederland aankijken zien we voor de thema's van normen en waarden, en van immigratie en integratie. Burgers die menen dat het meer de goede kant op gaat met Nederland ontkennen niet dat er problemen zijn, maar menen dat er stappen in de goede richting worden gezet om deze problemen op te lossen: burgers en politici zijn zich meer bewust van wat er speelt in de samenleving, problemen worden onderkend, maatregelen worden genomen, de eerste vruchten beginnen zich af te werpen. Blijkbaar zijn dergelijke beginnetjes dermate hoopvol, dat deze groep burgers daardoor meent dat het met Nederland ondanks de problemen de goede kant op gaat.

Omgangsvormen, criminaliteit en samenleving

- “Ik kom steeds meer mensen tegen die toch wel het beste met anderen voor hebben. Ik heb het idee dat dit aantal groeit, zowel met het oog op autochtone als allochtone Nederlanders.”
- “Eindelijk wordt er wat gedaan met de verloedering van de maatschappij. Problemen worden bij de naam genoemd en er wordt aan gewerkt. Jongeren worden gestimuleerd om te werken of te studeren. Ouders worden meer aangesproken. Er wordt meer aan schone energie gewerkt. Eindelijk is er de discussie op gang gekomen om langer door te werken.”
- “We zijn bezig met een tussenoplossing. Wij zijn met zijn allen bezig Nederland tot een fijn land te maken om in te wonen, niet alleen voor autoch- maar ook voor allochtonen. Samen de schouders er onder, door middel van begrip en respect.”
- “Er wordt werk van gemaakt om het voor iedereen leefbaarder te maken. De grote problemen zijn bekend, maar er is nog véél werk te doen.”
- “Ik merk dat nog heel veel mensen betrokken zijn bij de samenleving. Vaak op verschillende gebieden, maar toch oprechte interesse.”

Economie

- “Hogere arbeidsparticipatie, hogere welvaart.”
- “Nederland is welvarend. De pensioenfondsen zijn ‘top of the world’. De economie loopt als een trein. De werkloosheid neemt duidelijk af.”
- “Werkloosheid is laag; Nederlanders hebben voldoende mogelijkheden op gebied van werk, scholing, verzekeringen. Alleen het maken van keuzes uit een groot aanbod maakt het misschien moeilijk en ondoorzichtig voor veel mensen.”

- “In mijn eigen leefomgeving (modaal) kunnen we nog veel dingen doen (stappen, uit eten, vakanties, reizen, luxe dingen kopen). We hebben het gewoon goed.”
- “Ondanks de crisis zijn in ons land structureel gezien de zaken goed geregeld. Zolang we zelf niet hysterisch gaan doen, komt het allemaal wel goed. De economie draait gewoon door; we hebben allemaal te eten, werk en vrijheid.”

Regering en politiek

- “We hebben een regering die in deze woelige tijden de meest juiste maatregelen neemt. Ook als ze zich er niet populair mee maken. Ze volgen hun eigen visie en dat vind ik goed.”
- “Ik denk dat deze regering perfect past bij de huidige Nederlandse samenleving. Balkenende is vakkundig, Bos ook.”
- “Positieve uitingen van de Nederlandse regering: mensen die opstaan voor hun bestuurlijke verantwoordelijkheid.”
- “Ik vind dat deze regering, die normen en waarden hoog in het vaandel heeft staan, het wel goed doet. Ik heb er wel vertrouwen in. Ook in deze moeilijke financiële situatie pakken ze het wel goed aan.”

Immigratie en integratie

- “De integratie-ideeën van de PvdA werpen langzamerhand hun vruchten af. Multi-culti is een verrijking voor onze samenleving.”
- “Ondanks de tolerantieproblemen die Nederlanders soms jegens allochtonen kunnen tentoonspreiden, gaat het gelukkig nog steeds om een minderheid van uiterst domme mensen.”
- “Minderheidsgroepen (Marokkanen) in Nederland kiezen er steeds vaker openlijk voor mee te werken aan de aanpak van de overheid in de strijd tegen crimineel gedrag door jongeren. De benoeming van Aboutaleb tot burgemeester van Rotterdam is in dit verband een goede zaak.”

Internationale vergelijking

- “Wij zijn enige malen met vakantie naar verre landen geweest (Egypte, Turkije, Indonesië, Mexico, Kenia, Verenigde Staten) en dan waardeer je de situatie in ons Nederland!”
- “Nederland is een van de meest rijke, vrije en democratische landen van de wereld. Mensen mogen zich dat wel iets vaker realiseren (en dus wat minder klagen).”
- “We hebben het, vergeleken met veel andere landen, nog steeds heel goed in Nederland. Een verblijf in een ander land kan je dat weer eens doen beseffen.”

“Vergeleken met landen om ons heen zijn we vrij stabiel. We hebben weinig werkloosheid, iedereen heeft toegang tot zorg en onderwijs. We zeuren gewoon te veel.”

“We zijn nog steeds een van de landen die het hoofd met gemak boven water houden in de ‘economische crisis’ en over het algemeen is de Nederlandse samenleving nog steeds één van de rijkste ter wereld en dat is niet enkel in geld uitgedrukt.”

PROBLEMEN, STERKE PUNTEN EN POLITIEKE PRIORITEITEN

Meer specifiek hebben we in de enquête aan de deelnemers gevraagd om te omschrijven wat zij als de grootste problemen van de Nederlandse samenleving beschouwen, wat zij het meest positief vinden aan de Nederlandse samenleving, en welke zaken zij hoog op de agenda van de regering willen zien. Van elk konden vrijelijk maximaal vijf onderwerpen worden genoemd, die achteraf zijn ingedeeld in vijftien categorieën. De resultaten staan vermeld in tabel 1.2.

Het percentage ondervraagden dat minstens één probleem noemt is niet veranderd in vergelijking tot het vorige kwartaal (88%). Deze 88% noemt gemiddeld 3,4 problemen per persoon. Wanneer we kijken naar het relatieve aandeel van de onderwerpen in het totale aantal genoemde problemen, dan zien we dat (c) samenleven en (f) inkomen en economie bovenaan staan. De categorie samenleven stond ook in de vorige kwartalen bovenaan. Zij omvat antwoorden als ‘agressie’, ‘onverdraagzaamheid’, ‘ieder voor zich’ en ‘toenevende hufterigheid’. De categorie inkomen en economie is opnieuw aanzienlijk gestegen in de rangorde. In het eerste kwartaal van 2008 ging nog 11% over inkomen en economie, in het derde kwartaal 15%. Deze stijging heeft uiteraard alles te maken met de economische crisis, getuige de toename in antwoorden als ‘kredietcrisis (Fortis, ABN Amro)’ en ‘het omvallen van banken’. Het betreft naast de crisis echter ook opmerkingen over armoede en over inkomensongelijkheid. Categorie (a) immigratie en integratie en categorie (b) jeugd en gezin worden eveneens significant vaker genoemd in het vierde dan in het derde kwartaal. De eerste categorie omvat antwoorden als ‘overlast Marokkaanse jongeren in Gouda’, ‘asielbeleid’ en ‘het gedoe met Marokkanen en

ander tuig’, maar ook ‘gastvrijheid’. De tweede categorie omvat onder andere ‘hangjongeren’, ‘reljongeren’, ‘probleemjongeren’ en andere typeringen van jongeren. Het lijkt erop dat de recente gebeurtenissen in Gouda aan deze stijging hebben bijgedragen. Een aantal andere onderwerpen wordt juist significant minder vaak genoemd: (h) zorg en vergrijzing, (j) sociale stelsel, (m) Nederland in internationaal perspectief, (n) politiek en bestuur, (o) overig, en – opvallend genoeg – (g) werkgelegenheid. De in het derde kwartaal gesignaleerde daling van categorie (n) politiek en bestuur als belangrijk probleem zet dus in het vierde kwartaal door. Ten opzichte van het eerste kwartaal van 2008 wordt politiek en bestuur nog maar de helft zo vaak genoemd als probleem.

Mannen en vrouwen benadrukken verschillende problemen. Vaker dan mannen noemen vrouwen problemen die zijn gerelateerd aan criminaliteit en veiligheid, aan zorg en vergrijzing, en aan onderwijs, innovatie en kunst. Mannen, daarentegen, noemen vaker problemen met verkeer en fysieke leefomgeving en problemen met politiek en bestuur.

Het percentage burgers dat goede punten noemt is eveneens gelijk gebleven aan het vorige kwartaal: met 62% zijn er aanzienlijk minder burgers die goede punten noemen dan burgers die slechte punten noemen. Nederlanders roemen vooral de vrijheden (15%), maar ook het samenleven wordt veelvuldig als positief punt genoemd (14%). Blijkbaar zien Nederlandse burgers problemen met de samenleving, maar ook positieve tendensen. In vergelijking tot het vorige kwartaal worden jeugd en gezin, werkgelegenheid en overige problemen minder vaak aangestipt als positief aspect. De zorg en de politiek worden juist vaker genoemd. Dit sluit goed aan op de trends in de genoemde problemen. Ook hier vinden we verschillen tussen de seksen. Mannen noemen vaker het verkeer als sterk punt, vrouwen de zorg en het sociale stelsel. Blijkbaar denken mannen eerder aan aspecten als verkeer en politiek, vrouwen meer aan veiligheid, zorg en onderwijs – zowel wanneer het gaat om problemen als om goede punten.

Van de burgers noemt 78% een of meerdere punten die zij hoog op de agenda van de regering zouden willen hebben. Zorg/vergrijzing,

Tabel 1.2 **Opvattingen over de problemen en sterke punten van Nederland en wat hoog op de politieke agenda moet, bevolking van 18+, vierde kwartaal 2008 (in procenten en veranderingstekens)^a**

	problemen ^b	sterke punten ^c	politieke prioriteiten ^d
minstens één onderwerp genoemd	88	62	78
waarvan:			
a immigratie en integratie	11+	4	10+
b jeugd en gezin	5+	0	6+
c samenleven, normen en waarden	19	14	9
d vrijheden	1	15	1
e criminaliteit en veiligheid	12	2	13
f inkomen en economie	19+	9	14
g werkgelegenheid	1 -	2 -	2
h zorg en vergrijzing	7 -	10+	15
i onderwijs, innovatie, kunst & cultuur	2	5	6
j sociale stelsel (algemeen)	1 -	10	2
k verkeer en fysieke leefomgeving	6	5	7
l natuur en milieu	2	5	5
m Nederland in internationaal perspectief	1 -	4	1
n politiek en bestuur	9 -	7+	6
o overig	4 -	7 -	3 -
totaal	100	100	100

a Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen en die zijn achteraf ingedeeld in vijftien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen). Met een plus of min zijn significante veranderingen in het gewicht van een onderwerp ten opzichte van het vorige kwartaal vermeld.

b 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

c 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

d 'Wat zou u hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden.'

Bron: COB 2008/4

inkomen/economie en criminaliteit/veiligheid zijn nog altijd de drie belangrijkste agendapunten voor de burgers. Opvallend blijft dat samenleven/normen en waarden veel vaker wordt genoemd als probleem dan als agendapunt voor de regering. Blijkbaar worden problemen op dit terrein minder vaak als een regeringstaak beschouwd. In vergelijking tot het vorige kwartaal worden immigratie/integratie en jeugd en gezin vaker genoemd als agendapunt. Ondanks de economische crisis en de toegenomen zorgen onder burgers over de economie, wordt inkomen/economie in het vierde kwartaal niet vaker genoemd als agendapunt dan in het derde kwartaal.

Al met al bevestigt de bovenstaande tabel

over de problemen, goede kanten en agendapunten in Nederland een conclusie die we eerder al trokken. Het aandeel burgers dat problemen noemt is tamelijk constant, net als het aandeel burgers dat juist goede kanten kan noemen en het aandeel burgers dat met agendapunten komt aanzetten. We zien tegelijkertijd dat recente gebeurtenissen als de economische crisis en de problemen met jongeren in Gouda frequent worden genoemd. Deze gebeurtenissen hebben echter niet geleid tot een toename in het aantal burgers dat problemen of goede punten noemt, maar slechts tot een verschuiving van de onderwerpen die als problematisch of positief worden beschouwd.

2 WAARDERINGEN VAN DE SAMENLEVING EN DE POLITIEK

Samenvatting

Nederlanders zijn ondanks de financiële crisis in het vierde kwartaal onveranderd een gelukkig volk. Vrouwen zijn bovendien gelukkiger dan mannen. Men is ook niet minder tevreden geworden met de eigen financiële situatie of de Nederlandse economie. In de verwachtingen over de komende twaalf maanden zijn mensen wel negatiever geworden over de economie maar niet over hun eigen financiën. In internationaal opzicht is het vertrouwen in de medemens in Nederland hoog; we staan hierbij op de vijfde plaats. Het vertrouwen in de politiek is in het vierde kwartaal gestegen; mensen geven zowel hogere tevredenheidscijfers als vertrouwenscijfers aan de Tweede Kamer en de regering. De tevredenheid met het functioneren van de overheid is eveneens gestegen. Of deze stijging in vertrouwen een reactie is op de crisis, op tijdelijk vergrote zichtbaarheid van de regering in deze tijden, of dat dit een begin is van een periode van groter vertrouwen, zal in onze kwartaalberichten van 2009 moeten blijken. Mannen en vrouwen verschillen niet in hun opvattingen over de samenleving maar wel in hun opvattingen over politiek en overheid. Daarbij geven vrouwen vaker aan dat ze het niet weten en geven mannen vaker erg lage of erg hoge beoordelingen waar vrouwen wat gematigder zijn. Verder vinden vrouwen de politiek vaker te ingewikkeld, mannen vaker dat de overheid niet veel voor hen doet en niet naar hen luistert en geven mannen lagere tevredenheids- en vertrouwenscijfers dan vrouwen.

Persoonlijk geluk, tevredenheid en verwachtingen voor de korte termijn

In overeenstemming met de resultaten van de European Values Study 2008¹ blijkt uit tabel 2.1 dat Nederlanders gelukkige mensen zijn, althans wanneer het hun persoonlijk leven betreft. In het vierde kwartaal zijn mensen in vergelijking tot het derde kwartaal zelfs wat vaker erg gelukkig. Vrouwen blijken bovendien vaker erg gelukkig dan mannen (22% tegenover 16%).

In tabel 2.2 is de tevredenheid met diverse aspecten van het eigen leven en de samenleving weergegeven. De veranderingen in de tevredenheid met het eigen leven zijn te verwaarlozen. Opvallend is dat dit ook geldt voor de tevredenheid met de eigen financiële situatie. De financiële crisis heeft mensen dus (vooralsnog) niet negatiever gestemd over hun eigen portemonnee. In de tevredenheid met diverse aspecten van de samenleving zijn wel veranderingen op te merken. Mensen geven een hoger cijfer voor hun tevredenheid met de politiek in Den Haag (5,4) en de Europese politiek (5,1) in vergelijking met het derde kwartaal (resp. 5,0 en 4,8). De tevredenheid met de Nederlandse economie is, na in het derde kwartaal gedaald te zijn, nu met 6,0 constant gebleven.

Tabel 2.1 Mate van persoonlijk geluk,^a bevolking van 18+, 2008 (in procenten)

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	seks 2008/4	
					mannen	vrouwen
erg ongelukkig	1	1	1	1	1	0
ongelukkig	1	2	1	1	1	1
niet ongelukkig, niet gelukkig	16	15	16	17	17	17
gelukkig	63	65	65	62	65	59
erg gelukkig	19	17	16	19	16	22
ik weet het niet	1	1	1	1	0	1

a 'In welke mate vindt u zichzelf een gelukkig mens?'

Bron: COB 2008/1-4

¹ De Volkskrant, 31 december 2008; www.europeanvalues.nl.

Verschillen tussen mannen en vrouwen

Nederlanders zijn ondanks de financiële crisis in het vierde kwartaal onveranderd een gelukkig volk. Vrouwen zijn bovendien gelukkiger dan mannen. Men is ook niet minder tevreden geworden met de eigen financiële situatie of de Nederlandse economie. In de verwachtingen over de komende twaalf maanden zijn mensen wel negatiever geworden over de economie maar niet over hun eigen financiën. In de meeste tabellen in dit hoofdstuk zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen weergegeven. Telkens blijken vrouwen bij de vragen over de economie en de politiek vaker het antwoord 'ik weet het niet' te geven. Het verschil wordt groter naarmate de vragen meer het macroniveau beslaan: het percentage vrouwen versus mannen dat het niet weet is bij de vragen naar de tevredenheid over de Nederlandse economie 4% versus 1%, het gemeentebestuur 10% versus 4%, de politiek in Den Haag 8% versus 2% en de Europese politiek 19% versus 7%. Er is geen verschil tussen mannen en vrouwen in de mate waarin zij 'ik weet het niet' kiezen bij tevredenheidsvragen op het persoonlijke vlak. Behalve in de gemiddelde scores verschillen mannen en vrouwen ook in het geven van extreem lage of hoge scores: mannen doen dit vaker dan vrouwen². Dit geldt echter ook weer alleen voor de vragen over de samenleving; bij de vragen naar de persoonlijke situatie is er geen verschil.

Tabel 2.2 Waardering van diverse aspecten van het eigen leven, de maatschappij en de politiek, bevolking van 18+, 2008 (in gemiddelden)

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	seks 2008/4	
					mannen	vrouwen
vrienden en kennissenkring	7,7	7,6	7,6	7,7	7,6	7,7
de buurt	7,4	7,4	7,4	7,4	7,3	7,4
de belangrijkste dagelijkse activiteit (werk, studie e.d.)	7,4	7,4	7,4	7,4	7,3	7,4
de gezondheid	7,3	7,3	7,3	7,3	7,3	7,4
de (eigen) financiële situatie	7,0	7,0	7,0	6,9	7,0	6,9
de Nederlandse economie	6,4	6,3	6,2	6,0	6,2	5,9
de Nederlandse samenleving	6,2	6,2	6,0	6,3	6,3	6,3
het bestuur van de gemeente	6,0	6,0	6,0	6,0	5,9	6,2
de politiek in Den Haag	5,1	5,2	5,0	5,4	5,3	5,5
de Europese politiek	4,9	4,9	4,8	5,1	4,9	5,3

a 'Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met ....?' Score tussen 1 (= zeer ontevreden) en 10 (= zeer tevreden); daarvan het gemiddelde.

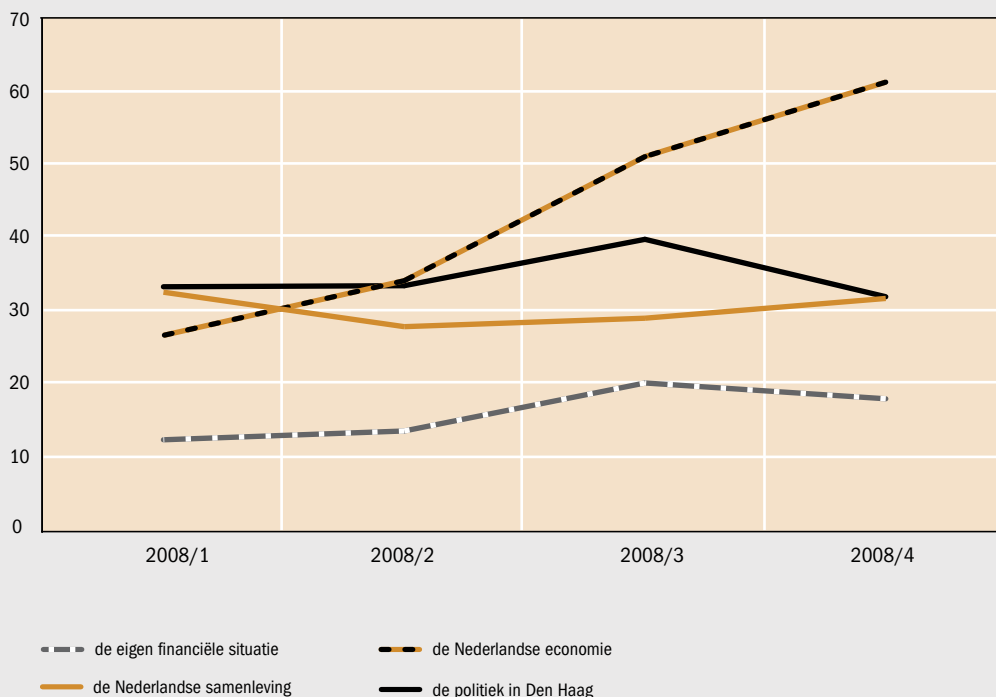
Bron: COB 2008/1-4

Hoe denkt men dat een en ander de komende twaalf maanden zal veranderen? Uit figuur 2.1 blijkt dat het percentage mensen met negatieve verwachtingen over de samenleving nauwelijks is veranderd in vergelijking tot het derde kwartaal. Over de eigen financiële situatie hebben mensen opvallend genoeg iets minder vaak negatieve verwachtingen dan in het derde

kwartaal. Wellicht beoordelen mensen hun eigen situatie minder negatief als ze zelf niets merken van de crisis waarover hoog wordt opgegeven. Met 62% is het percentage mensen dat verwacht dat de Nederlandse economie zal verslechteren wel sterk gestegen tegenover de 51% in het vorige kwartaal. Sinds oktober zullen de verwachtingen waarschijnlijk nog verder verslechterd zijn, aangezien in november en december 2008 uit ramingen van onder an-

2 Dit is onderzocht door de significantie te berekenen van de gemiddelde afwijking van 5,5.

Figuur 2.1 **Percentage mensen met negatieve verwachtingen voor de komende 12 maanden,^a bevolking van 18+, 2008**

a 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende 12 maanden als het gaat om ....? Zullen de komende 12 maanden (veel) slechter, hetzelfde of (veel) beter zijn?' In de figuur zijn alleen percentages antwoorden (veel) slechter weergegeven.

Bron: COB 2008/1-4

dere het Centraal Planbureau is gebleken dat Nederland in 2009 in een recessie belandt. Over de politiek in Den Haag zijn juist minder mensen (32%) negatief gestemd dan in het derde kwartaal (40%). Een verklaring is wellicht de gebruikelijke reactie om in tijden van crisis houvast te zoeken bij vertrouwde, degelijke instellingen als de overheid. Dit was ook na '11 september' (2001) het geval. In hoofdstuk 5 gaan we dieper in op de gevoelens die de crisis oproept.

Institutioneel vertrouwen

De vertrouwenscijfers in tabel 2.3 bevestigen het patroon van verwachtingen in figuur 2.1. Het vertrouwen in de grote ondernemingen, de vakbonden en de media is onveranderd; de Tweede Kamer en de regering krijgen aanzienlijk hogere vertrouwenscijfers. Beide instituties scoren in het vierde kwartaal hoger dan in alle andere kwartalen van dit jaar. Die veran-

dering is vooral het gevolg van minder diepe onvoldoendes: in het vierde kwartaal bedroeg dit voor de Tweede Kamer en regering respectievelijk 11% en 14% in vergelijking met respectievelijk 15% en 20% gemiddeld in de eerste drie kwartalen van 2008. Dit kwartaal geeft 55% een voldoende aan de regering; dit was in het vorige kwartaal nog 45%. In het vierde kwartaal is ook gevraagd naar het vertrouwen in banken, die met een 5,8 nog altijd hoger scoren dan de politieke instituten. Mannen geven significant lagere vertrouwenscijfers aan de vakbonden, de kranten en de televisie dan vrouwen.

**Toename vertrouwen in
Tweede Kamer en regering**

Tabel 2.3 **Institutioneel vertrouwen,^a bevolking van 18+, 2008 (in gemiddelden)**

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	seks 2008/4	
					mannen	vrouwen
de grote ondernemingen	5,9	5,8	5,9	5,9	5,9	5,9
de vakbonden	6,0	6,0	6,0	6,1	6,0	6,2
de kranten	6,1	6,0	6,1	6,1	6,0	6,2
de televisie	6,0	5,9	6,0	6,0	5,9	6,1
de Tweede Kamer	5,3	5,3	5,2	5,5	5,5	5,6
de regering	5,1	5,1	4,9	5,4	5,3	5,5
de banken	-	-	-	5,8	5,8	5,8

a 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?' Scores tussen 1 (= geen enkel vertrouwen) en 10 (= alle vertrouwen).

Bron: COB 2008/1-4

Opvattingen over de samenleving

Uit tabel 2.4 (p. 14) blijkt dat de Nederlanders erg constant zijn in hun opvattingen over de samenleving; ten opzichte van vorige kwartalen zijn de veranderingen niet noemenswaardig. Een uitzondering hierop is de groei van het percentage mensen dat het Nederlands lidmaatschap van de EU een goede zaak vindt. Een mogelijke verklaring hiervoor is de zichtbaarheid van de EU in de aanpak van de financiële crisis.

Uit tabel 2.4 volgen wel verschillen tussen mannen en vrouwen in hun opvattingen over de samenleving. Zo zijn mannen het vaker dan vrouwen oneens met de stelling dat mensen zoals zij vooral de nadelen ondervinden van het verdwijnen van de grenzen en de meer open economie en vinden vrouwen vaker dan mannen dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen. Er is geen seksverschil ten aanzien van de min of meer tegengestelde opvatting dat de meeste mensen over het algemeen wel te vertrouwen zijn.

Figuur 2.2 (p. 15) laat zien hoeveel sociaal vertrouwen er in Nederland is vergeleken met andere Europese landen, gemeten door de beide laatstgenoemde stellingen tegenover elkaar te plaatsen: is men het meer eens met 'je kunt niet voorzichtig genoeg zijn' of met 'de meeste mensen zijn te vertrouwen'. Nederland scoort hoog met een vijfde plaats; alleen de Scandinavische landen en Finland scoren hoger. In

ander onderzoek is de positie van Nederland minstens zo goed en nestelt Nederland zich in de kopgroep van Noordelijke landen met veel vertrouwen.³

3 Betrekkelijke betrokkenheid, Sociaal en Cultureel Rapport 2008; SCP, 2008: p. 39.

Tabel 2.4 Diverse opvattingen over de samenleving en politiek,^a bevolking van 18+, 2008 (in procenten)

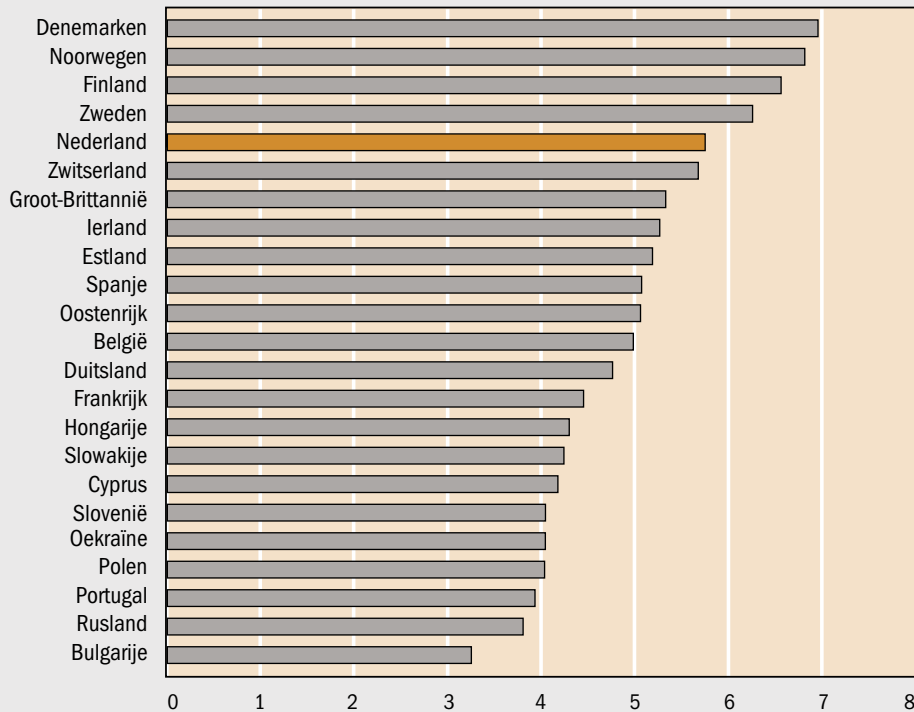
	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	sekse 2008/4	
					mannen	vrouwen
perceptie van de ontwikkeling van normen en waarden:^b						
• duidelijk of iets meer de verkeerde kant op	76	74	69	75	74	76
• duidelijk of iets meer de goede kant op	5	5	7	5	6	5
'over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen'						
• (zeer) oneens	11	12	10	11	10	12
• (zeer) eens	60	59	59	58	59	57
'je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen'						
• (zeer) oneens	25	26	24	23	25	22
• (zeer) eens	39	38	40	38	33	43
'er zijn nog altijd veel mensen die bereid zijn om een ander te helpen'						
• (zeer) oneens	4	5	6	7	6	7
• (zeer) eens	82	83	81	81	81	80
'in ons land gaan de mensen met steeds minder respect met elkaar om'						
• (zeer) oneens	7	7	8	7	7	7
• (zeer) eens	72	73	70	72	70	73
'in ons land is er te weinig aandacht voor mensen die het minder hebben'						
• (zeer) oneens	19	17	17	20	21	20
• (zeer) eens	57	60	57	54	53	54
'de mensen in ons land moeten meer zelf verantwoordelijk zijn en minder rekenen op overheidsvoorzieningen'						
• (zeer) oneens	25	23	25	23	25	21
• (zeer) eens	49	46	44	47	48	46
'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen'						
• (zeer) oneens	33	34	29	30	31	30
• (zeer) eens	38	40	42	41	42	40
'de aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving'						
• (zeer) oneens	26	26	29	32	34	31
• (zeer) eens	41	42	36	36	36	37
'het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak'						
• (zeer) oneens	18	17	20	16	18	14
• (zeer) eens	44	43	42	49	51	47
'mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie'						
• (zeer) oneens	44	39	37	41	43	38
• (zeer) eens	17	20	20	17	17	16

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%.

b 'Sommige mensen zijn van mening dat de normen en waarden steeds meer achteruit gaan, anderen vinden juist dat het er beter op wordt. Vindt u dat over het algemeen de normen en waarden in Nederland de verkeerde kant of de goede kant op gaan?'

Bron: COB 2008/1-4

Figuur 2.2 Sociaal vertrouwen internationaal vergeleken^a

a Mensen wordt gevraagd zich te plaatsen op een schaal van 'je kunt niet voorzichtig genoeg zijn' (=0) tot 'de meeste mensen zijn te vertrouwen' (=10).

Bron: ESS 2006

Opvattingen over de overheid en de politiek

Uit tabel 2.5 (p.16) blijkt dat Nederlanders in het vierde kwartaal minder vaak ontevreden zijn over de manier waarop de overheid functioneert dan in het derde kwartaal. Verder is het percentage mensen geslonken dat vindt dat de overheid onvoldoende doet voor mensen zoals zij en dat vindt dat het bestuur van het land moet worden overgelaten aan enkele krachtige leiders. De stelling 'politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen' vindt in het vierde kwartaal juist meer steun. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn in tabel 2.5 groter dan bij de stellingen over de samenleving. Vrouwen vinden vaker dan mannen de politiek te ingewikkeld, politici bekwame mensen en dat politici onbehoorlijk met elkaar omgaan. Daarentegen vinden mannen vaker dat de overheid te weinig doet voor mensen zoals zij en dat Kamerleden en ministers

niet veel geven om wat mensen zoals zij denken. Vrouwen zijn dus positiever dan mannen over de politiek en politici.

Nederlanders minder ontevreden over overheid

Tabel 2.5 Diverse opvattingen over de overheid en politiek,^a bevolking van 18+, 2008 (in procenten)

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	seks 2008/4	
					mannen	vrouwen
'tevredenheid over de overheid'^b						
• (zeer) ontevreden	38	37	41	29	34	25
• (zeer) tevreden	23	22	20	26	28	24
'de landelijke politiek is voor de meeste mensen te ingewikkeld om te kunnen begrijpen'						
• (zeer) oneens	15	13	13	13	14	12
• (zeer) eens	59	62	63	61	56	65
'de overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'						
• (zeer) oneens	21	20	18	23	25	22
• (zeer) eens	38	37	37	34	36	31
'de meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen'						
• (zeer) oneens	35	33	32	30	34	26
• (zeer) eens	27	27	23	29	30	28
'mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'						
• (zeer) oneens	20	19	15	16	18	14
• (zeer) eens	58	57	61	60	56	63
'politici gaan vaak onbehoorlijk met elkaar om'						
• (zeer) oneens	21	16	20	19	23	16
• (zeer) eens	37	39	33	36	35	37
'het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders'						
• (zeer) oneens	44	40	38	43	45	41
• (zeer) eens	28	27	31	27	28	25
'kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken'						
• (zeer) oneens	20	20	17	21	22	21
• (zeer) eens	48	48	50	49	52	46
'het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties'						
• (zeer) oneens	13	14	12	14	16	12
• (zeer) eens	65	62	64	64	64	63

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%.

b 'In hoeverre bent u tevreden of ontevreden met de wijze waarop de overheid in Nederland functioneert?'

Bron: COB 2008/1-4

3 GROEPEN MET EEN VERSCHILLENDE BASISMOTIVATIE

Samenvatting

Dit hoofdstuk gaat over een door Marketresponse/Smartagent gemaakte onderscheiding van de bevolking in zes groepen met verschillende basisbehoeften en motivaties ten aanzien van de Nederlandse samenleving: zoekers van gezelligheid (22% van onze ondervraagden in 2008), geborgenheid (19%) en zekerheid (19%), anoniemen (9%), ambitieuzen (18%) en geëngageerden (13%). De laatste groep heeft over de hele linie het meest positieve beeld over de samenleving en politiek en de eigen positie daarin. Die afwijkende positie kan niet worden herleid tot de omstandigheid dat het ook de hoogst opgeleide groep is. Over het algemeen komen er uit de groepsindeling niet al te grote verschillen in percepties en voorkeuren, die slechts ten dele door andere kenmerken verklaard kunnen.¹ Er worden daarvan onafhankelijke drijfveren en waardeoriëntaties gemeten. De vraag wat die meting waard is voor dit onderzoek van burgerperspectieven en wat de alternatieven zijn stellen we in de verdiepende studie aan de orde die in 2009 zal verschijnen.

Sinds de ontzuiling, en met name sinds de verrassende bewegingen in de publieke opinie en van het electoraat in 2002, (b)lijken opvattingen over samenleving en politiek steeds minder goed te verklaren uit klassieke maatschappelijke indelingen zoals klasse, godsdienst, generatie, opleiding en sekse. Diverse commerciële onderzoeksbureaus hebben daarom eigen segmenteringen voorgesteld, vaak naar waardeoriëntaties van mensen. De vraag is in hoeverre deze segmenteringen de meer klassieke indelingen kunnen vervangen of aanvullen. Wanneer we met dergelijke indelingen in staat zijn om houdingen tegenover politiek en samenleving beter te verklaren, kunnen de onderliggende waardeoriëntaties eventueel een aangrijpingspunt bieden in de beleidsvorming.

In dit hoofdstuk maken we gebruik van een segmentering van burgers volgens het 'Brand Strategy Research'- of BSR-model van Marketresponse of de daaraan verbonden SmartAgent Company. Dit model claimt min of meer domeinspecifiek groepen te kunnen onderscheiden afhankelijk van hun basisbehoeften en wezenlijk verschillende motivaties. We zullen ze aanduiden als groepen met een verschillende basismotivatie. Voor het COB onderscheiden we deze groepen voor het domein of onderwerp 'de Nederlandse samenleving'. Daarvoor is aan het einde van de kwartaalenquêtes een vragenblok opgenomen dat als volgt opent:

'Stelt u zich eens iemand voor die op dezelfde wijze tegen de Nederlandse samenleving aankijkt als u. Dus iemand met dezelfde houding, dezelfde voorkeuren, wensen en eisen ten aanzien van de Nederlandse samenleving.'

Vervolgens wordt uitgebreid gevraagd naar karaktereigenschappen, samenlevingsvormen, betaald werk, hobby's en persoonlijke waarden die bij deze fictieve persoon passen.

Evenals bij andere commerciële onderzoeksbureaus zijn de vragen, de antwoorden en de specificaties van de gebruikte techniek om groepen te maken 'bedrijfsgeheim'. Dat is begrijpelijk, gezien de investeringen van de bureaus om tot segmentering te geraken, maar het maakt het gebruik ervan hier wel problematisch. Een goede norm in de wetenschap is dat bevindingen controleerbaar en reconstrueerbaar zijn en aan die norm kan hier niet worden voldaan. In onderstaande tekstbox geven we een korte verantwoording namens het onderzoeksbureau en verder zullen we de segmentatie voor het moment als een gegeven moeten accepteren.² De vraag is of de BSR-indeling inzicht biedt in verschillen in zorgen en verwachtingen ten aanzien van de maatschappij en de overheid en in politieke voorkeuren.

1 Naast de hier gerapporteerde analyses zijn andere opvattingen en groepsverschillen onderzocht. Ook is gekeken naar veranderingen in 2008, maar daarin verschillen de groepen niet noemenswaardig.

2 Over een deel van de BSR-vragen en -antwoorden, namelijk de meting van persoonlijke waarden, kan het SCP wel vrij beschikken. Daarvan maken we nu geen gebruik. In de verdiepende studie over 2008 analyseren we deze gegevens wel.

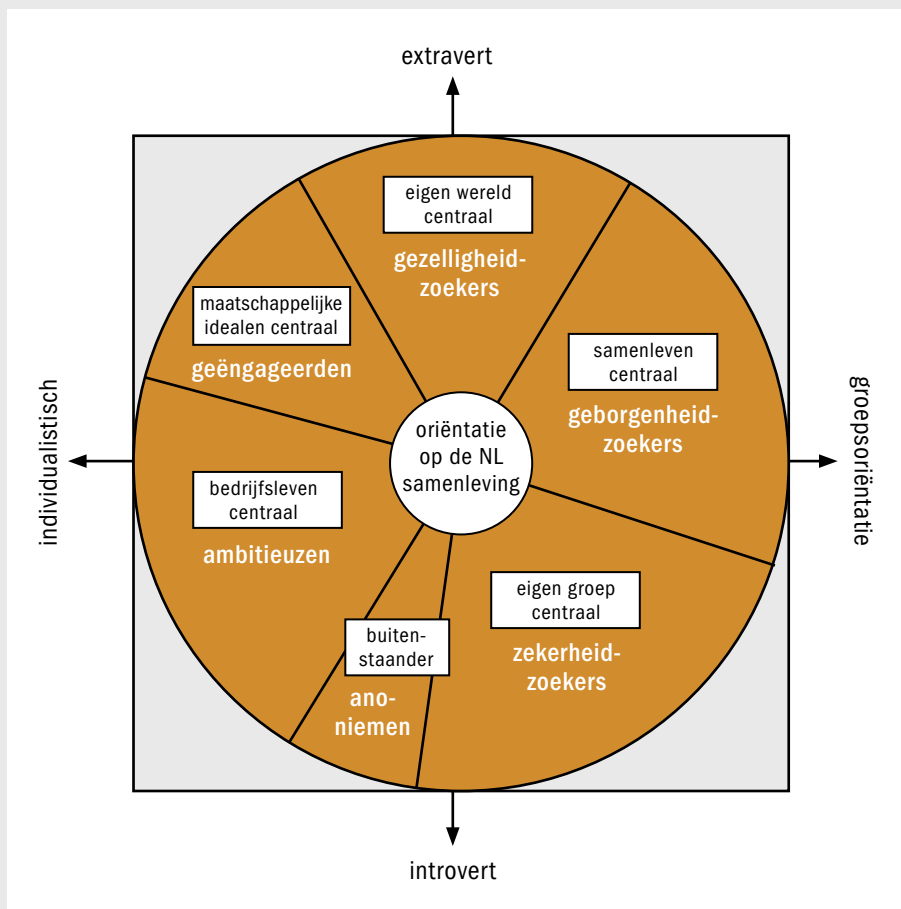
De BSR-burgersegmentatie

Voor het Continu Onderzoek Burgerperspectieven is een segmentatie gemaakt voor de houding van burgers tegenover de Nederlandse samenleving. Daarbij is gebruikt gemaakt van het segmentatiemodel BSR®, gebaseerd op sociaalpsychologische theorieën van onder anderen Adler (A. Adler, *The practice and theory of individual psychology*, Littlefield Adams 1983).

Deze segmentatie kent zes groepen:

- 1 Gezelligheidszoekers: extravert, spontaan, eigenwijs, primair gericht op gezin, vrienden en kennissenkring
- 2 Geborgenheidszoekers: groepsgericht, behulpzaam, geborgenheid, vriendschap en respect
- 3 Zekerheidszoekers: gewoon, nuchter, keurig; primair gericht op eigen leefwereld, eigen sociale omgeving, normen en waarden van eigen groep
- 4 Anoniemen: buitenstaanders gericht op onafhankelijkheid, privacy en anonimiteit
- 5 Ambitieuzen: zelfbewust, zelfverzekerd, energiek, uitdagingen aangaan, presteren, succes in het (bedrijfs)leven
- 6 Geëngageerden: zelfontplooiing, groeien, expressie, uniek zijn, idealistisch, kritisch en mondig

Ieder segment heeft een eigen houding tegenover de Nederlandse samenleving. Hieronder staan de zes burgersegmenten in een 'belevingsruimte'. Bij elke groep staat de globale houding tegenover de Nederlandse samenleving weergegeven.

De onderliggende waarden in het model laten zich globaal ordenen in de sociologische (horizontaal) en de psychologische dimensie (verticaal). De sociologische dimensie maakt een onderscheid tussen de gerichtheid van het individu op een of meerdere groepen of op zichzelf. De groep kan in dit verband de eigen familie zijn, maar ook de samenleving als geheel. De psychologische dimensie maakt een onderscheid tussen een interne, naar binnen gekeerde oriëntatie van het individu en een externe, naar buiten gerichte oriëntatie (in psychologische termen introvert en extravert). De dimensies hangen (onder meer) samen met de manier waarop burgers met normen omgaan.

Individualisten gaan uit van hun eigen normen en waarden, waar groepsgeoriënteerden (collectivisten) de normen van de groep aanhangen. Dit heeft implicaties voor hun beleving van de Nederlandse samenleving. Immers, de normen van de eigen groep kunnen, net als de eigen, individuele normen, botsen met die van de Nederlandse samenleving. Elk segment ervaart op zijn eigen manier een spanning (of raakvlakken) met de rest van de Nederlandse samenleving, overheid en politiek.

Introverten zijn geneigd hun normen ook van toepassing te achten op anderen, terwijl extraverten meer diversiteit accepteren. Ook dit heeft zijn weerslag op hun houding tegenover de samenleving in het algemeen en de overheid. Introverten vinden vaker dat de overheid (liefst in hun naam) normen moet stellen en handhaven. Extraverten vinden eerder dat de overheid burgers de ruimte moet geven voor zelfontplooiing en het bepalen van hun eigen normen. In het algemeen kan gesteld worden dat extraverten, in ieder geval op een bewust niveau, meer uitgaan van waarden (abstracte doeleinden) dan van normen (gedragsregels).

Smartagent® Company

Tabel 3.1 geeft een beeld van de zes groepen met enkele persoonskenmerken, basishoudingen en gegevens over het mediagebruik.³ De groepen tonen sociaaldemografisch grote verschillen. Zo zijn bij de geborgenheidzoekers vrouwen duidelijk in de meerderheid (86%) en bij de zekerheidzoekers mannen (100 – 28 = 72%). Bij de zekerheidzoekers zijn ook de 55-plussers oververtegenwoordigd (48% tegenover 33% in de hele bevolking) en bij de gezelligheidzoekers mensen onder de 35 jaar (43% tegenover 27% in de hele bevolking). Relatief veel zekerheid- en geborgenheidzoekers zijn laag opgeleid, terwijl de ambitieuzen en geëngageerden in meerderheid hoog opgeleid zijn. In de sterk stedelijke gebieden zijn de geëngageerden en anoniemen licht oververtegenwoordigd. Bij de basishoudingen vallen de anoniemen op door een geringere tevredenheid met het leven. Bij het mediagebruik staan tegenover de in meerderheid Nova-kijkende en vaak NRC-, Volkskrant- of Trouwlezende geëngageerden de geborgenheid- en gezelligheid-

zoekers die liever naar het Hart van Nederland kijken, en de gezelligheidzoekers die liever de Telegraaf lezen. Dat laatste doen de ambitieuzen ook vaak, maar vaak naast de eerder genoemde kranten.

Gezelligheidzoeker leest de Telegraaf

3 De gegevens betreffen 4011 van de 4386 ondervraagden in de vier kwartalen van 2008: in het eerste kwartaal waren de BSR-vragen nog niet in de COB-lijst opgenomen en niet iedereen kon met succes worden herbenaderd.

Tabel 3.1 Kenmerken van de zes BSR-groepen, bevolking van 18+, alle kwartalen van 2008 (in procenten)

	allen	gezelligheid- zoekers	geborgenheid- zoekers	zekerheid- zoekers	ano- niemen	ambi- tieuzen	geënga- geerden
(omvang van de groep)	(100)	(22)	(19)	(19)	(9)	(18)	(13)
persoonskenmerken							
vrouw	51	64	86	28	34	30	56
jong (18-34)	27	43	21	14	19	32	24
oud (55+)	33	16	38	48	39	28	39
laag opgeleid	30	31	45	43	32	14	13
hoog opgeleid	30	31	45	43	32	14	13
(zeer) sterk stedelijk wonend	45	42	40	40	54	48	52
basishoudingen							
is (zeer) gelukkig	81	87	83	80	59	84	81
geeft een voldoende aan de belangrijkste dagelijkse activiteit	93	95	94	92	85	93	92
geeft een voldoende aan de eigen financiële situatie	87	86	87	89	79	89	88
vindt de meeste mensen te vertrouwen	60	52	60	56	48	68	77
mediagebruik							
volgt (op hoofdlijnen/intensief) lokaal politiek nieuws	66	58	66	70	57	69	76
volgt (op hoofdlijnen/intensief) landelijk politiek nieuws	82	74	73	82	78	92	96
leest regelmatig De Telegraaf	24	29	18	26	22	32	14
leest regelmatig NRC(Next), Volkskrant en/of Trouw	18	10	9	10	18	30	42
kijkt regelmatig de late editie van Hart van Nederland	39	50	54	43	31	26	19
kijkt regelmatig Nova	36	22	32	35	32	46	59

Bron: COB 2008/1-4 (N=4011)

In hoeverre noemen de zes groepen verschillende zaken die goed en slecht gaan in Nederland of hoog op de politieke agenda in Den Haag zouden moeten staan? Bij alle drie de vragen noemen de geëngageerden de meeste en de gezelligheidszoekers de minste onderwerpen. Met andere woorden, de geëngageerden noemen zowel de meeste problemen als de meeste positieve punten, en de gezelligheidszoekers de minste. De verschillen in onderwerpen zijn vaak niet groot, maar sommige vallen op. Gestandaardiseerd voor de aantallen krijgen samenlevingsproblemen de

meeste aandacht van de geborgenheidszoekers (25%) en de minste van de ambitieuzen (17%). Omgekeerd ligt het bij politiek en bestuur, dat 17% van het probleembesef van de ambitieuzen en 7% van dat van de geborgenheidszoekers in beslag neemt. Inkomen maakt 13% uit van wat goed gaat volgens de ambitieuzen en 7% volgens de geborgenheidszoekers, politiek 8% bij de geëngageerden en anoniemen en 4% bij de zekerheidszoekers. Op de door de zekerheids- en geborgenheidszoekers gevulde politieke agenda wordt 13% door criminaliteit in beslag genomen; bij de geëngageerden is dat

6%. De laatsten vinden onderwijs en natuur (beide 11%) belangrijker, terwijl die het laagste scoren bij zekerheidzoekers respectievelijk geborgenheid- en gezelligheidzoekers (4%).

In tabel 3.2 staat een kleine selectie opvattingen uit hoofdstuk 1 en 2 over de samenleving en de politiek. De verschillen zijn niet altijd groot, maar over de hele linie zijn de geëngageerden de meest positieve groep: het minst negatief hoe het met Nederland gaat, het minst negatief over de aanwezigheid van migranten, het meest positief over Europa en de politiek, overheid en politici. Ze zien zich het minst als slachtoffers van de globalisering. Tegenover hen staan afwisselend de ambitieu-

zen die het het meest de verkeerde kant op zien gaan met Nederland, de zekerheid- en gezelligheidzoekers die het vaakst negatief zijn over de aanwezigheid van migranten, de zekerheidzoekers die het minst op hebben met Europa en de globalisering, en de anoniemen die het meest negatief zijn over de politiek.

In hoeverre blijven de verschillen bestaan als rekening wordt gehouden met de verschillende sociaaldemografische samenstelling van de groepen? Beperken we ons tot het al of niet afwijken van de geëngageerden van de andere groepen, dan blijkt dat gecontroleerd voor de effecten van sekse, leeftijd en opleidingsniveau het geëngageerd zijn nog altijd een effect

Tabel 3.2 Enkele opvattingen over de samenleving en politiek in de zes BSR-groepen, bevolking van 18+, alle vier kwartalen van 2008 (in procenten)

	allen	gezelligheid- zoekers	geborgenheid- zoekers	zekerheid- zoekers	ano- niemen	ambi- tieuzen	geënga- geerden
het gaat meer de verkeerde dan de goede kant op met Nederland	65	63	68	64	63	70	57
'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen'	40	47	38	47	40	42	20
'het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak'	45	43	37	34	42	56	63
'mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie'	18	21	17	25	19	15	10
'mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'	59	63	61	67	63	54	40
heeft 'voldoende' vertrouwen in de regering	51	47	56	45	43	51	62
'de overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'	37	39	35	43	43	34	25
'de meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen'	27	24	26	23	25	28	36

Bron: COB 2008/1-4 (N=4011)

heeft op de opvattingen.⁴ De statistische significantie van die effecten betekent echter niet dat ze substantieel zijn; vrij marginale verschillen halen de statistische toets ook dankzij de omvang van ons onderzoek (meer dan 4000 respondenten in heel 2008). Om het belang van de segmentatie in perspectief te plaatsen, is een eenvoudige vergelijking met verschillen in opleidingsniveau nuttig. De opvatting dat men vooral nadelen van de globalisering ondervindt varieert tussen de zes groepen in tabel 3.2 van 10 tot 25% en tussen de drie opleidingsniveaus van 9 tot 26%. Het vertrouwen in de regering varieert tussen de groepen van 43 en 62% en tussen de opleidingsniveaus van 40 tot 61%. Een simpele driedeling op basis van een enkele vraag naar de genoten opleiding doet het hier dus qua differentiatie minstens zo goed als een zesdeling op basis van een groot vragenblok.

Het belang van segmentatie is beperkt

4 Wel wordt het effect gedempt. Om het simpel te houden, de geëngageerden wijken ongecontroleerd voor de andere kenmerken zeven keer significant ($p < 0,05$ tweezijdig) af van alle vijf andere groepen en eenmaal van drie andere groepen; gecontroleerd wijken ze nog drie maal significant af van alle vijf andere, vier maal van vier andere en eenmaal van één andere.

4 GEWENSTE OVERHEIDSUITGAVEN

Samenvatting

Ondanks de waarschuwing dat er gekozen moet worden in de politiek en dat geld uitgeven aan het ene doel minder geld voor een ander doel betekent, kiezen mensen aanzienlijk vaker voor het verhogen van uitgaven dan voor het verlagen. De verbetering van onderwijs en (gezondheids)zorg zijn de meest populaire uitgavenposten. Daar mag van meer dan driekwart van de ondervraagden meer geld heen. Het bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing is in de ogen van een meerderheid een bezuinigingspost. Ook op ontwikkelingshulp en kunst en cultuur mag per saldo worden bezuinigd. De voorkeuren veranderen nauwelijks in de loop van 2008. Een samenvattend onderscheid naar vier soorten uitgaven – binnenlandse zorg en hulp, veiligheid, kennis en mobiliteit, en postmaterialistische doelen – laat onder andere zien dat lageropgeleiden uitgaven voor veiligheid meer steunen dan hogeropgeleiden en dat de aanhangers van politieke partijen sterk van elkaar verschillen qua postmaterialistische doelen.

In de kwartaalenquêtes wordt tot nu elke keer als volgt gevraagd naar de gewenste overheidsuitgaven:

‘In de politiek moet worden gekozen. Meer geld uitgeven aan bepaalde doeleinden betekent dat er minder geld is voor andere. Wilt u dat de landelijke politiek aan de volgende doeleinden meer of minder geld gaat besteden?’

Daarna volgen er zeventien doeleinden (zie tabel 4.1), waaronder het verminderen van de staatsschuld.

Focusgroepen

In de focusgroepen van het vierde kwartaal is door alle deelnemers de vraag individueel beantwoord en vervolgens is daar kort met elkaar over gesproken. Uit de gesprekken komt naar voren dat de vraag lastig wordt gevonden. Soms vindt men de vraag naar meer en minder ook niet zo relevant; het moet vooral anders of efficiënter.¹ Men heeft onvoldoende kennis van het huidige uitgavenpeil en van de zaken waaraan geld wordt besteed. Sommige formuleringen blijken ook lastig te zijn.² In de vier focusgroepen wordt nauwelijks rekening gehouden met het in het begin van de vraag aan-

gegeven probleem dat het geld maar één keer kan worden uitgegeven. Men wil daar geen rekening mee houden of kan dat niet omdat het aan inzicht ontbreekt in de huidige uitgavenverdeling: ‘minder geld voor bijdragen aan defensie kan relatief een veel hoger bedrag betekenen dan meer geld voor zorg.’ In alle vier de groepen wordt aanzienlijk vaker (veel) meer geld aangekruist dan (veel) minder geld. Vrouwen en mannen verschillen niet duidelijk van elkaar (in de ene plaats kiezen vrouwen, naar eigen zeggen uit onwetendheid over de huidige uitgaven, vaker voor het laten zoals het nu is, maar in de andere plaats kiezen ze juist vaker voor ‘veel meer geld’). In alle groepen wil men gemiddeld meer geld voor de zorg en het onderwijs. Ook veiligheid op straat, bescherming tegen het water, bestrijding van armoede en vergroten van de werkgelegenheid scoren hoog. Op internationale militaire missies mag van alle vier de groepen bezuinigd worden. Terrorismebestrijding, kunst en cultuur, integratie en dierenwelzijn zijn posten waarop ook vaak mag worden bezuinigd.

1 Zie de rapporten van Ferro en Veldkamp over de focusgroepen in de Verantwoording. Opmerkingen van geënquêteerden aan het einde van de vragenlijst luiden bijvoorbeeld: ‘De vraag over meer of minder geldmiddelen besteden aan bepaalde onderwerpen is minder relevant. Het gaat er niet om hoeveel geld je in bepaalde onderwerpen pompt. Het gaat erom hoeveel rendement je uit de besteding haalt. Bijvoorbeeld het aanstellen van meer managers in ziekenhuizen wil niet zeggen dat de zorg aan het bed verbetert.’, ‘... om te veranderen is niet altijd geld nodig, je kunt ook op een andere manier

zaken aanpakken’, ‘Bij sommige items zou ik wellicht willen dat er minder geld aan wordt besteed, maar wel dat het anders gaat, m.a.w. daarmee vind ik het niet een onbelangrijk item.’

2 Meer of minder geld voor ‘het verminderen van de staatsschuld’ wordt wel erg ingewikkeld gevonden en het woord ‘verbeteren’ suggereert wellicht ten onrechte dat er nu iets fout gaat. Mede door dit soort opmerkingen hebben we voor 2009 de vraag veranderd. Respondenten krijgen dan het verzoek te schuiven met een aantal begrotingsposten, waarbij de totale som hetzelfde moet blijven.

Tabel 4.1 Gewenste uitgaven voor divers overheidsbeleid,^a bevolking van 18+, vierde kwartaal van 2008 (in procenten)

	veel minder geld	minder geld	zoals nu	meer geld	veel meer geld	ik weet het niet
verminderen van de staatsschuld	2	16	49	16	3	15
bijdragen aan de aanpak van internationale milieuproblemen en klimaatverandering	6	17	38	31	5	4
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing	19	41	28	7	1	4
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	11	28	39	15	4	3
bestrijden van armoede in Nederland	1	3	25	52	17	2
vergroten van de werkgelegenheid	0	2	31	53	12	3
stimuleren onderzoek en technologie	1	7	39	37	10	5
verbeteren van het onderwijs	0	1	15	55	26	3
verbeteren mobiliteit (openbaar vervoer en wegen)	1	4	27	43	23	3
verbeteren van woonwijken en stadsvernieuwing	1	7	58	27	4	3
verbeteren van de integratie van minderheden	9	19	41	23	2	5
verbeteren van de (gezondheids)zorg	0	1	16	50	32	1
verbeteren bescherming tegen het water (zee en rivieren)	0	3	43	41	9	4
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	0	1	23	50	23	2
voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland	3	10	47	24	13	3
stimuleren van kunst en cultuur	12	33	41	9	2	3
verbeteren van het dierenwelzijn	7	18	46	17	9	3
gemiddeld over de 17 doeleinden	4	12	36	32	11	4

a 'In de politiek moet worden gekozen. Meer geld uitgeven aan bepaalde doeleinden betekent dat er minder geld is voor andere. Wilt u dat de landelijke politiek aan de volgende doeleinden meer of minder geld gaat besteden? Wilt u uw antwoorden in de hokjes aankruisen?'

Bron: COB 2008/4

Enquêtes

Tot zover de focusgroepen. Tabel 4.1 toont de voorkeuren van de geënquêteerden in het vierde kwartaal van 2008.

Ook de geënquêteerden willen vaker meer geld (gemiddeld 43%) dan minder geld (gemiddeld 16%) uitgeven. De populairste uitgavenposten zijn (gezondheids)zorg (82% wil hiervoor meer geld) en onderwijs (81%). Het minst populair zijn de internationale militaire missies (60% wil dat er minder geld heen gaat) en ook bij kunst en cultuur, ontwikkelings-

hulp en integratie van minderheden winnen de bezuinigers het van de uitgavenverhogers. Over de staatsschuld bestaat de grootste onzekerheid gezien het hogere percentage 'ik weet het niet'.

Zoals uit de commentaren van respondenten en in de focusgroepen bleek, hoeft iets belangrijk vinden niet automatisch te betekenen dat er meer geld heen moet. Maar meer geld aan iets willen uitgaven duidt er wel op dat men het betreffende doel belangrijk vindt, belangrijker dan men vermoedt dat het nu is

Tabel 4.2 Gewenste uitgaven voor divers overheidsbeleid,^a bevolking van 18+, 2008 (in gemiddelde waarden)

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	seks 2008/4	
					vrouwen	mannen
bijdragen aan de aanpak van internationale milieuproblemen en klimaatverandering (p)	6	9	3	6	9	3
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing (-b)	-37	-36	-42	-37	-36	-39
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen (p)	-12	-11	-16	-14	-11	-17
bestrijden van armoede in Nederland (b)	42	45	42	40	44	37
vergroten van de werkgelegenheid (b)	39	38	39	37	38	37
stimuleren onderzoek en technologie (k)	29	26	27	27	19	34
verbeteren van het onderwijs (k)	61	58	57	55	55	56
verbeteren mobiliteit (openbaar vervoer en wegen) (k)	48	43	47	43	37	48
verbeteren van woonwijken en stadsvernieuwing (b)	17	16	14	13	12	14
verbeteren van de integratie van minderheden (p)	-2	-2	-6	-5	-1	-8
verbeteren van de (gezondheids)zorg (b)	56	54	57	57	60	53
verbeteren bescherming tegen het water (zee en rivieren) (v)	28	27	25	28	29	27
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan) (v)	45	43	42	47	47	48
voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland (v)	20	20	13	16	21	10
stimuleren van kunst en cultuur (p)	-18	-19	-21	-22	-21	-23
verbeteren van het dierenwelzijn (p)	-4	0	-1	1	6	-5
gemiddeld	20	19	17	18	19	17

a Zie voor vraag en antwoorden tabel 4.1; de antwoorden zijn als volgt gewaardeerd: veel minder = -100, minder = -50, zoals nu = 0, meer = 50 en veel meer = 100. Bij de doeleinden is met een letter tussen haakjes aangegeven op welke algemene voorkeur ze wijzen: b = binnenlandse zorg en hulp, v = veiligheid, k = kennis en mobiliteit en p = postmaterialistische doelen.

Bron: COB 2008/1-4

in de politiek.³

Met weglating van de lastige post van het 'verminderen van de staatsschuld' kijken we verder naar de gemiddelde voorkeuren voor

3 In ander onderzoek vroegen we respondenten voor een aantal identieke beleidsterreinen een rapportcijfer te geven voor het regeringsbeleid en aan te geven of 'de regering er te veel, juist genoeg of te weinig aan doet'. Het gemiddelde rapportcijfer was voor alle terreinen het hoogst in de antwoordcategorie 'juist genoeg' (6-6½) en het laagst in de categorie 'te weinig' (rond de 5). Beide vragen werden voor het laatst gesteld in het onderzoek 'Culturele veranderingen in Nederland 2004'; zie voor de resultaten *De sociale staat van Nederland 2005* (SCP 2005), p. 339-344.

de resterende zestien echte uitgavenposten.⁴ Tabel 4.2 toont de gemiddelde in alle vier kwartalen van 2008 en voor het vierde kwartaal mannen en vrouwen apart.

Zoals blijkt uit de onderste tabelregel wil men in alle kwartalen de overheidsuitgaven meer verhogen dan verlagen. Daar zit geen duidelijke trend in. Die ontbreekt ook bij de afzonderlijke doeleinden. Onderwijs en zorg krijgen voortdurend het meeste extra geld toe-

4 Berekend met waarderingen van -100 ('veel minder') via -50, 0 en +50 tot 100 ('veel meer'). Een andere symmetrische waardetoekenning zou de verhoudingen tussen de doeleinden niet substantieel wijzigen.

gewezen, gevolgd door veiligheid op straat, mobiliteit en de bestrijding van de armoede in Nederland. Er mag voortdurend minder geld naar ontwikkelingssamenwerking, kunst en cultuur en vooral internationale militaire missies. Vergelijken we voor het vierde kwartaal de seksen, dan blijken mannen sterker gesteund voor meer uitgaven aan mobiliteit en onderzoek en technologie, terwijl vrouwen gemiddeld meer dan mannen willen spenderen aan zorg, milieu, integratie, ontwikkelings-samenwerking en bestrijding van armoede en terrorisme.

Vervolgens hebben we gekeken in hoeverre de antwoorden op de verschillende beleidsterreinen met elkaar samenhangen om zo de hoeveelheid informatie wat te beperken en een scherper beeld te krijgen. Analytisch kunnen we vier algemenere voorkeuren onderscheiden, grofweg aan te duiden als steun voor binnenlandse zorg en hulp (armoedebestrijding, werkgelegenheid, stadsvernieuwing en zorg; negatief samenhangend met steun voor militaire missies), veiligheid (terrorismebestrijding en veiligheid op straat en bescherming tegen het water), kennis en mobiliteit (onderzoek en technologie, onderwijs en mobiliteit), en wat men zou kunnen samenvatten als postmaterialistische doelen (milieu, ontwikkelings-samenwerking, integratie, kunst en cultuur en ook dierenwelzijn). In tabel 4.2 is met respectievelijk een 'b', 'v', 'k' en 'p' aangegeven op welke algemene voorkeur steun voor meer uitgaven voor het doeleinde wijst. De algemene voorkeuren zijn zo gemeten dat ze geen onderlinge samenhang vertonen.⁵

Tabel 4.3 toont hoe deze voorkeuren zijn verdeeld over de bevolking voor drie sociale standaardkenmerken, de groepen met verschillende basismotivaties (zie hoofdstuk 3) en groepen onderscheiden naar partijvoorkeur.

Van de vijf onderscheidingen bieden partijvoorkeuren de beste statistische verklaring voor verschillen in algemene voorkeuren. Blijkbaar

5 Principalecomponentenanalyse met varimaxrotatie; de vier componenten verklaren samen 50% van de totale variantie van de zestien metingen. Elk van de zestien doeleinden heeft slechts op één geroteerde component een lading van 0,35 of hoger (c.q. in het geval van militaire missies een lading van minder dan -0,35).

is partijvoorkeur nog altijd sterk gerelateerd aan beleidsvoorkeur. Vooral ten aanzien van de dimensie die de postmaterialistische doelstellingen van overheidsbeleid betreft staan de aanhangen van partijen scherp tegenover elkaar (+91 voor GroenLinks tegenover -79 voor de PVV-aanhang). Ook de motivatiegroepen onderscheiden zich duidelijk, opnieuw vooral op de dimensie van postmaterialistische doelen, waarbij de geëngageerden (+60) staan tegenover de zekerheidszoekers (-27) en ambitieuzen (-21). Bij de opleidingsniveaus polariseert vooral de veiligheidsdimensie. De lageropgeleiden zijn daar veel sterker aan gehecht (+36) dan de hogeropgeleiden (-36).⁶

6 Een multivariate analyse van de vijf persoons- en achtergrondkenmerken samen levert geen opmerkelijke nieuwe inzichten op. De kenmerken verklaren samen tussen 10% (kennis en mobiliteit) en 20% (postmaterialistische doelen) van de variantie. Verschillen tussen categorieën worden kleiner als rekening gehouden wordt met de andere kenmerken (zo gaat het verschil tussen GroenLinks en PVV bij postmaterialistische doeleinden van 170 naar 125 en het verschil tussen lager- en hogeropgeleiden bij veiligheid van 72 naar 50), maar het is niet zo dat bepaalde kenmerken er helemaal niet meer toe doen. Concreet: ook als met verschillen in partijvoorkeur rekening wordt gehouden blijven jongeren en ouderen en lager- en hogeropgeleiden van elkaar verschillen.

Tabel 4.3 Steun voor richtingen in overheidsuitgaven in diverse groepen, bevolking van 18+, 2008 (afwijkingen van het gemiddelde voor de hele bevolking)^a

	binnenlandse zorg en hulp	veiligheid	kennis en mobiliteit	postmaterialistische doelen
vrouwen	12	9	-17	12
mannen	-12	-9	16	-11
18-34	1	-16	-25	10
35-54	4	-2	-2	-7
55+	-6	16	24	-0
lageropgeleiden	21	36	-9	-23
middelbaaropgeleiden	8	3	-8	-2
hogeropgeleiden	-29	-36	16	23
BSR-groepen (hoofdstuk 3):				
zekerheidzoekers	1	4	-7	-27
ambitieuzen	-35	-18	36	-21
geborgenheidzoekers	17	24	-25	8
gezelligheidzoekers	20	14	-13	-4
geëngageerden	-10	-41	15	60
anoniemen	6	-3	0	5
partijvoorkeuren: ^b				
CDA	-42	8	4	-3
Christen Unie	-32	1	-37	28
D66	-24	-44	38	46
GroenLinks	-3	-62	4	91
PvdA	-4	-14	7	40
PVV	22	47	-5	-79
SP	47	-21	-9	30
Trots op Nederland	5	34	7	-63
VVD	-51	0	31	-37
gaat niet stemmen	50	18	-13	-30

a Orthogonaal geroteerde principaalcomponentcores * 100; gemiddelde score = 0.

b Antwoorden op de vraag wat men zou gaan stemmen als er nu Kamerverkiezingen zouden zijn ('weet nog niet', andere partijen e.d. weggelaten).

Bron: COB 2008/1-4

5 GERAAKT DOOR DE FINANCIËLE CRISIS?

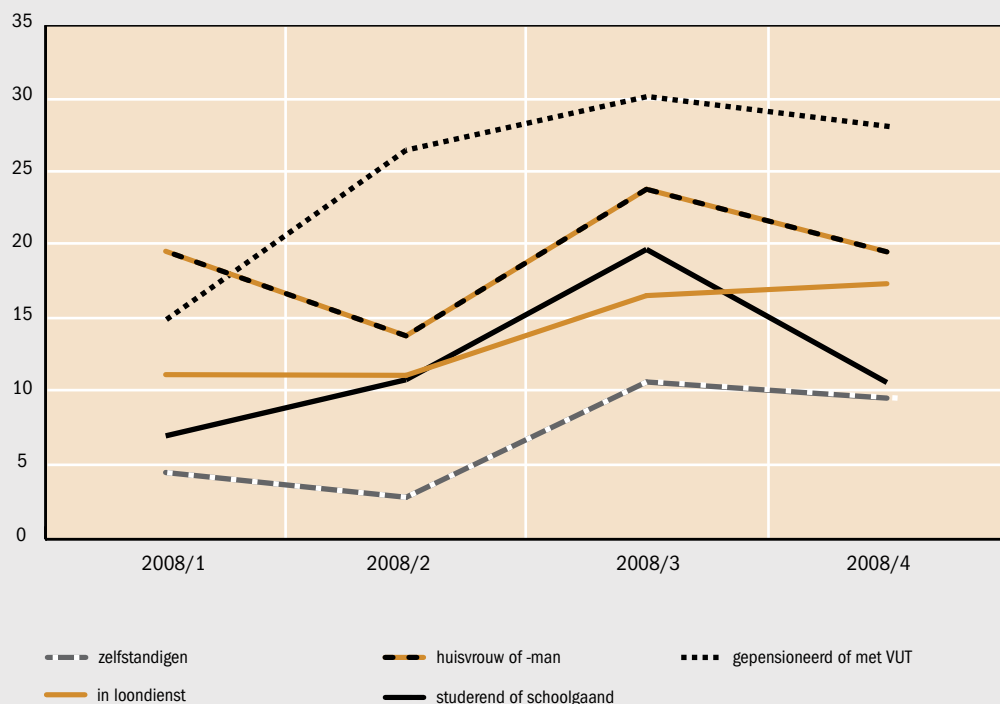
Samenvatting

Gepensioneerden maken zich de meeste zorgen over hun financiën; zelfstandigen en studenten het minste. Gevraagd naar de financiële crisis maken mensen zich er opvallend weinig zorgen over; het is een ver-van-mijn-bed-show. Vooral de rijke belegger en de financiële instellingen zullen er onder lijden en ook mensen die onverantwoord veel lenen en op te grote voet leven. De mensen die straks het meeste getroffen zullen worden zijn diegenen die werken in sectoren als de ICT, de horeca en het toerisme; daar zullen banen verdwijnen. Ook wie een te hoge hypotheek heeft of zich aan de onderkant van de samenleving bevindt, zal te maken krijgen met de financiële crisis, maar de mensen in onze focusgroepen zelf niet. De schuld van de crisis ligt zowel bij de financiële instellingen en het falend toezicht in de Verenigde Staten en in Nederland als bij het grote consumentisme en het aansmeren van leningen aan mensen die zich dat niet kunnen veroorloven. Hoewel er kanttekeningen bij worden geplaatst, is men tevreden met het handelen van de overheid. Hoe lang de crisis zal duren? Wie zal het zeggen, we weten het niet.

In hoofdstuk 2 hebben we al geconstateerd dat Nederlanders zich niet meer zorgen zijn gaan maken in het vierde kwartaal over hun financiële situatie, hoewel meer mensen dan voorheen een verslechtering van de economie verwachten. In dit hoofdstuk laten we ons licht schijnen

op wat er achter de cijfers schuil gaat. Wie maken zich vooral zorgen? Waar maken mensen zich zorgen over als het om de economie gaat? Aan wie wijt men de crisis en hoe lang en wat verwacht men er van te merken? Eerst zullen we met enquêtegegevens bekijken welke groe-

Figuur 5.1 Percentage dat verwacht dat de eigen financiële situatie slechter zal worden de komende 12 maanden^a, naar vijf werksituaties, 2008

a 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende 12 maanden als het gaat om uw financiële situatie? Zullen de komende 12 maanden (veel) slechter, hetzelfde of (veel) beter zijn?' In de figuur zijn alleen percentages antwoorden (veel) slechter weergegeven.

Bron: COB 2008/1-4

pen mensen zich vooral zorgen maken over de economie. Daarna gaan we in op de perceptie van de financiële crisis, waarvoor we putten we uit de focusgroepen van dit kwartaal. Daarin is met groepen mannen en vrouwen als eerste thema de financiële crisis besproken.

De meest recente gegevens in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op enquêtes uit oktober 2008 en focusgroepen uit november 2008. Beide vonden plaats na de aankoop van de Nederlandse tak van Fortis (inclusief ABN Amro) door de Nederlandse overheid, maar voor uitvoerige berichtgeving over een naderende recessie.

Wie maken zich zorgen?

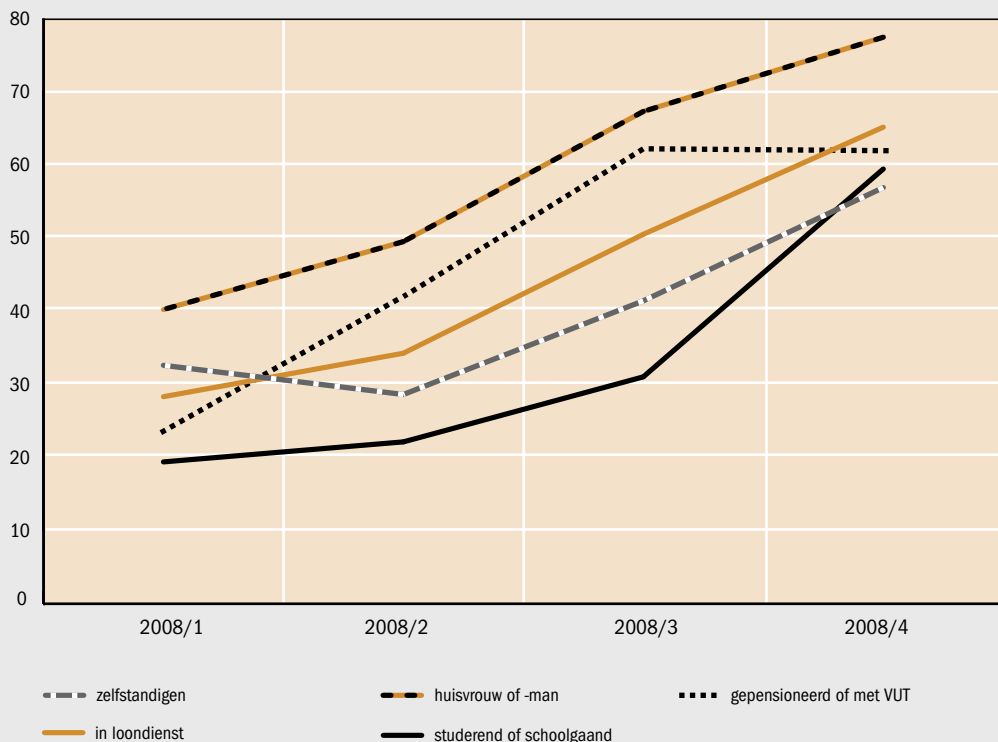
Uit figuur 5.1 blijkt nog eens de (in figuur 2.1 gesignaleerde) algemene trend dat men in het vierde kwartaal iets minder vaak verwacht dat de eigen financiële situatie zal verslechteren dan in het vorige kwartaal.

In hoofdstuk 2 suggereerden we al dat dit wellicht komt doordat men ondanks alle aandacht voor de crisis er persoonlijk (nog) wei-

nig van merkt. Als we naar de verschillende groepen kijken, blijken de gepensioneerden en vutters het meeste negatieve verwachtingen te hebben over hun eigen portemonnee. Ze worden gevolgd door de huisvrouwen en -mannen. Het meest positief zijn de studenten en de zelfstandigen.

Over de Nederlandse economie zijn de verwachtingen een stuk somberder, zoals we voor de gehele populatie al lieten zien in figuur 2.1. Maar liefst 62% van de Nederlanders verwacht daarin een verslechtering. Uit figuur 5.2 blijkt dat mensen in de verschillende werksituaties nagenoeg dezelfde verwachtingen hebben over de economie. Alleen de huisvrouwen en -mannen zijn duidelijk negatiever dan de rest. Bij alle groepen zijn de negatieve verwachtingen dit jaar nagenoeg lineair toegenomen. Alleen bij de gepensioneerden zet de groei van de negatieve verwachtingen niet door in het vierde kwartaal, terwijl zij juist over hun eigen situatie het meest negatief zijn.

Figuur 5.2 Percentage dat verwacht dat de Nederlandse economie slechter zal worden de komende 12 maanden^a, naar vijf werksituaties, 2008

a 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende 12 maanden als het gaat om de Nederlandse economie? Zullen de komende 12 maanden (veel) slechter, hetzelfde of (veel) beter zijn?' In de figuur zijn alleen percentages antwoorden (veel) slechter weergegeven.

Bron: COB 2008/1-4

Kopzorg of ver-van-mijn-bed-show?

De gesprekken in de focusgroepen kunnen wellicht verklaren waarom Nederlanders zich weinig zorgen maken over de eigen situatie. Gevraagd naar de financiële crisis reageren de meeste mensen vrij rustig. Men ziet de risico's wel, maar vindt ze opgeblazen door de media: 'Ik denk een heleboel geschreeuw en misschien iets minder wol', 'de media maken het erger dan het is', 'ja inderdaad, slecht nieuws is goed nieuws, goed nieuws is geen nieuws', 'ik denk dat ze het heel erg overdrijven'. Een paar mensen geven aan dat ze er onrustig van worden of zich wel zorgen maken, maar zij zijn duidelijk in de minderheid.

A: "Ik maak me er niet zo druk om."

B: "Ik word er wel bang van omdat het mij direct nog niet aangaat maar ik zie wel veel mensen die ontslagen gaan worden en bedrijven die het niet meer aankunnen."

A: "Ja, maar voor de crisis was het ook al zo dat mensen werden ontslagen."

B: "Ja, maar zo met de hele wereld en ook China erbij. Misschien dat het hier en daar is aangedikt."

C: "Ik zeg niet dat het is aangedikt. Het is aan de gang maar nog niet bij ons. De Nederlandse Bank bewaakt dat zo goed."

Eerder overheerst er een triomfantelijke sfeer: 'Ik heb geen aandelen, dus mij deert het verder niet'. Het is vooral een probleem van de banken en rijke mensen, ook van mensen die niet goed met geld omgaan, niet van de gewone Nederlander.

Wie worden er getroffen?

A: "De grote aandeelhouders, grote bedrijven, door de aandelen die naar beneden zakken. Niet de kleine lieden zoals wij. Ik heb ze niet hoor, aandelen."

B: "Mensen met hypotheek en leningen en dat soort dingen. Ik heb ook geen leningen, dus ik merk er niks van. Ik kijk er nu ook niet meer dagelijks naar, wordt er een beetje gek van."

Wel geven sommigen aan dat ze meer op hun portemonnee gaan letten. Daarbij wordt echter meteen weer opgemerkt dat dat eigenlijk geen probleem is.

A: "Je wordt wel wat voorzichtiger."

B: "Daar ben ik vijf jaar geleden al mee begonnen toen ik een lening had afgesloten die niet afgesloten had mogen worden en dan ben je al te laat."

Zijn jullie boos?

A: "Je gaat wel bewuster met je geld om."

C: "Het hoort er een beetje bij. Economieën gaan in golven en nu duurt het wat langer en is de crisis wat groter."

D: "Ik vind het ook niet verontrustend."

E: "Ja, voor mij zelf niet, maar het zijn altijd die kleurlingen die in Amerika hun huis uit moeten. Mij zal het niet zoveel raken."

Waarop baseren mensen het idee dat het met hun eigen financiële situatie niet zo'n vaart zal lopen? Dat blijkt enerzijds met hun eigen omstandigheden te maken te hebben, en anderzijds met hun vertrouwen in de Nederlanders. Een greep uit de antwoorden:

"Ik heb een pensioen, daar kan best 1000 euro van af, dan kan ik het best redden."

"We zijn flexibele mensen, we nemen niet te veel risico, er vallen niet zoveel bedrijven om als in Amerika."

"We zijn veel uitgebreider dan in Amerika, wij hebben een vorm van een buffer."

"Het is maar beter om me geen zorgen te maken want ik heb er toch geen invloed op."

"We zijn niet zo materialistisch als Amerika."

"We zijn een nuchter volk."

"Wij Nederlanders gaan op zoek naar een oplossing."

"Ik heb er wel vertrouwen in dat het weer goed komt."

"Ik moet nog met werken beginnen."

Oorzaken van de crisis

Aan wie wijt men de financiële crisis? Ondanks het gevoel dat men er zelf niet sterk door geraakt is, is men wel verontwaardigd over de gang van zaken die tot de crisis heeft geleid. Men is het erover eens dat de crisis wereldwijd is. In eerste instantie wijst men naar de financiële instellingen zelf, namelijk de banken en de toezichthouders - met name in de Verenigde Staten, maar ook in Nederland - als schuldige. De crisis in de huizenmarkt van de Verenigde Staten wordt ook als oorzaak voor de financiële crisis genoemd. De schuldenlast in Amerika is veel te hoog geworden, mensen hebben huizen die ze niet kunnen betalen. Er is met kredieten gehandeld. Mensen zijn kredieten aangepraat die ze niet konden terugbetalen. De 'Amerikaanse toestanden', waar lenen normaal is en men veel materialistischer is dan in Nederland, worden ook vaak te berde gebracht. De beschuldigende vinger gaat ook

naar de Amerikaanse overheid, omdat die een dure oorlog is gaan voeren.

- A: "In Amerika lenen ze maar en worden kredieten verhandeld."
- B: "Die worden daar veel te makkelijk gegeven, ja."
- A: "Al die variabele rentes, daar letten de mensen helemaal niet op."
- C: "Het heeft niet alleen met de hypotheeken te maken."
- A: "Ja, geen creditkaart hebben in Amerika, dat kan gewoon niet! Heb je daar geen krediet, dan is er wat mis met je. Een heel andere cultuur is het daar."
- D: "Dat is hier ook, hoor. Bij de bank kijken ze ook raar als je geen krediet hebt. Leningen kan je overal krijgen."
- E: "Mensen moeten gewoon meer sparen."
Is kredietverlening de oorzaak van wat er nu aan de hand is?
- E: "Er worden wel veel te makkelijk kredieten verstrekt."
- F: "Het is een schulden crisis, daar komt het op neer."

Bovenstaande discussie laat zien dat de ontwikkelingen in de Verenigde Staten worden doorgetrokken naar Nederland. Ook hier krijgen mensen leningen aangesmeerd die ze niet kunnen betalen. Men vindt dat er meer controle had moeten zijn bij de bedrijven zelf op wat er gebeurde. Verder is de bonuscultuur debet: 'Die enorme bonussen die worden toegekend, dan stort zo'n markt toch ook in!' Enkele losstaande citaten:

- "Graaiers die aan de top zitten..., we hebben het aan hen te danken dat de wereld is ingestort."
- "Adviseurs van de banken zijn niet wijs geweest. En dat idiote bonussysteem waar je maar aan alle kanten moet aansmeren. Hoe meer je aansmeert, hoe meer bonussen je krijgt. Het is duidelijk dat dat niet zomaar kan."
- "Hoop instanties hebben het aan zichzelf te danken. Ze willen maar meer en meer. Beleggingen doen die een behoorlijk risico hebben. Een keer op je gat gaan hoort er dan bij."
- "Ook dat mensen gestimuleerd worden om zichzelf in de schulden te steken. En heel diep. Als je naar al die mailings kijkt."
- "Iedereen heeft zich groter voorgedaan dan ze zijn, ze hebben allemaal gebakken lucht verkocht!"

Ook ligt een deel van de oorzaak bij de andere burgers: mensen willen steeds meer en sluiten leningen af die ze niet kunnen betalen; mensen leven boven hun stand en men gaat voor de

hoogste rente zonder zich te verdiepen in de risico's. Tegen dit laatste wordt ingebracht dat het normaal is dat consumenten voor een hogere rente kiezen en dat de IJslandse spaarbank Icesave, die in oktober 2008 in solvabiliteitsproblemen raakte, ook door De Nederlandse bank was goedgekeurd. Je moet als consument een bank kunnen vertrouwen. Banken wordt ook verweten leningen aan te smeren aan mensen die ze niet kunnen aflossen. Men ziet hier een verband met de opvoeding van tegenwoordig: jongeren en jongvolwassenen krijgen te makkelijk geld van hun ouders. De hebzucht wordt al gekweekt bij kinderen die 'maar hoeven te kikken' om hun zin te krijgen. Deze morele ondertoon blijkt uit de volgende citaten:

- "We leven allemaal boven onze stand."
- "Ik denk dat 60 of 70% van de mensen daar wel op ingegaan is [op aanbiedingen voor leningen]. Dan kunnen ze weer kopen. Er zijn ook zo veel van die bedrijfjes... Lenen.nl en weet ik wat allemaal."
- "We kregen in het bedrijf uitzendkrachten. Die hadden geen cent te makken, maar wat ze allemaal hadden! De meest luxe spullen, telefoontjes, noem maar op. En als ze dan bij ons kwamen werken werd er meteen loonbeslag op gelegd. Dat gebeurde om de haverklap. En dat wordt dan gestimuleerd. Kijk maar in je brievenbus. Ongelofelijk!"
- "Papa, kan je me geld lenen? Dan zeg ik 'nee'. Je moet dat kinderen niet aanleren. Dan gaan ze het ene gat vullen met het andere."
- "Het komt bij jonge mensen wel meer voor. Jonge mensen lenen veel. Wij zijn nog opgevoed door ouders bij wie lenen absoluut uit den boze was. De gewone mensen leenden niet."

Zelf blijft men echter buiten schot; het zijn 'de anderen' die te veel lenen en te nonchalant omspringen met geld. De euro wordt ook genoemd als oorzaak van de kredietcrisis en in het verlengde hiervan de stijgende kosten. Door de euro is alles duurder geworden, terwijl salarissen niet evenredig zijn gegroeid en daardoor wordt er meer geleend om het bestedbare inkomen aan te vullen.

- A: "Het stukje dat je te besteden hebt wordt kleiner. Neem Essent. Eerst 100 gulden, nu 200 euro. Dat is vier keer over de kop. Heel veel mensen willen terug naar de guldentijd."
[...]
- B: "Het loon is in feite gehalveerd, maar de prijzen zijn gelijk gebleven aan die in de gulden tijd."

Mannen en vrouwen over de financiële crisis

Er tekent zich een groot verschil af tussen de groepen mannen en vrouwen. Waar de mannen geïnteresseerd in gesprek raken, zijn de vrouwen er veel rustiger onder en minder geïnteresseerd. Bij de allereerste vraag wat hen bezig houdt, komt bij de groep mannen al direct de financiële crisis aan de orde. Bij de vrouwen is dat pas het geval als de gespreksleider het thema aan de orde stelt. Bovendien beantwoorden ze de vraag welke gevoelens de crisis oproept verschillend. Mannen gaan elkaar uitleggen wat er gebeurt, maar laten weinig los over wat het met ze doet. Ze gebruiken ook veel vaker jargon; solvabiliteit, liquiditeit en variabele rentes. Bij de vrouwen is dat niet aan de orde. De mannen lijken over het algemeen meer kennis te hebben over de crisis en de financiële wereld. Ze zijn ook veel competitiever in hun gesprek; ze proberen elkaar af te troeven in kennis en inzicht in de materie. Bij de vrouwen speelt dat niet. Zij benadrukken eerst dat ze het niet goed weten en dat het ver van ze af staat en gaan dan voorzichtig filosoferen over wat er aan de hand is. Bij hen gaat het gesprek ook minder over de algemene situatie in het land, maar eerder over hun eigen situatie, in hoeverre zij iets van de crisis merken in hun leven. Mannen zoeken het juist in de macro-ontwikkelingen en het systeemfalen. Zij zijn over de toekomst van de economie ook wat negatiever gestemd dan de vrouwen; vaker noemen ze mogelijke ontslagen. Vrouwen maken meer dan mannen vergelijkingen met het verleden, toen er ook banen op de tocht stonden en bedrijven als Fokker gesloten werden. De vrouwen benadrukken ook meer dan de mannen de mentaliteit van de mensen die ten grondslag ligt aan de crisis. Mannen zijn over de toekomst wat negatiever; zij denken vaker dat het wel eens een paar jaar kan gaan duren. Ook noemen ze meer maatregelen die de overheid eventueel kan nemen.

C: *“Als alles duurder wordt en je inkomen gaat omhoog, is het niet erg. Alles wordt gewoon duurder, maar dan moeten ze ook meer salaris uitbetalen.”*

Maar vaak zijn de discussies vooral erg diffuus. De oorzaak ligt bij een scala aan instellingen, personen en denkpatronen, en vooral de vrouwen geven vaak aan dat ze eigenlijk niet zo goed weten wat de oorzaak van de crisis is.

A: *“Het is begonnen met de oorlog in Irak en Afghanistan. Toen wij overgingen op de euro was de dollar meer waard dan de euro. Door de oorlog is dat allemaal naar beneden gevallen. En de olieprijs.”*

B: *“Ik zou er niks zinnigs over kunnen zeggen. Ik weet het niet. Niet één partij.”*

C: *“Nee, er gebeurt zo veel om je heen. En wie is de mol? Geen idee.”*

Wie worden er door de crisis geraakt?

‘Ik niet, anderen wel’, geeft het sentiment dat bij deze vraag heerst het beste weer. Wel geven sommigen aan dat ze meer op hun uitgaven letten en nu geen huis zouden kopen. De sfeer heerst dat deze crisis ook wel eens goed is voor Nederland. Mensen zijn wakker geschud; goede en slechte tijden wisselen elkaar nu eenmaal af en beleggen is risicovol. Een enkeling trekt dit verder door en meent dat het is wel

eens goed om het wat minder te hebben omdat mensen steeds individualistischer en egoïstischer worden.

Hoewel de meesten, zoals hierboven al bleek, de crisis reduceren tot een probleem dat ver van hen af staat, verwachten ze over het algemeen voor bepaalde groepen mensen wel degelijk reële gevolgen van de crisis. Voorbeelden hiervan zijn mensen aan de onderkant van de samenleving die het nu al moeilijk hebben, mensen met een hypotheek, mensen zonder reserves. Van sommige sectoren wordt ook verwacht dat men het er gaat voelen in omzet- en banenverlies, zoals de ICT, horeca, toerisme, uitzendbranche en grote bedrijven. Van de mensen die zich wel zorgen maken over hun persoonlijke situatie geven de meesten aan dat dat ook al voor de crisis het geval was: ‘Ik maakte me daarvoor ook al zorgen, want ik heb een koophuis en werk in deeltijd’, ‘ik heb een pensioengat en maak me zorgen of ik na mijn 65ste nog kan rondkomen’.

A: *“Ik merk ook niet dat de dingen duurder zijn geworden sinds de crisis. Dus je blijft gewoon kopen.”*

B: *“Ik wel ja.”*

Je kunt ook denken dat je iets opzij moet zetten voor zware tijden?

C: *“Waar moet je het dan laten? In een oude sok? Ik*

spaar automatisch maar als ik het wil gebruiken moet het er zijn. Dus dat is gewoon veilig. Als ik morgen op vakantie zou willen moet ik bij mijn spaargeld kunnen.”

Gaan jullie ook een vakantie boeken?

D: “Ja, dat zal ik nalaten. We gaan niet op vakantie in de zomer. Dat zit er waarschijnlijk net niet in.”

A: “Maar heeft dat met de crisis te maken?”

D: “Nee, gewoon met dat het inkomen niet zo enorm hoog is. De ziektekosten komen er al aan.”

Maar denk je dat de dingen duurder gaan worden?

D: “Ja, ook.”

Dat laatste denken vele anderen echter niet. Het zal allemaal wel meevallen, zo denkt men. Een enkeling ziet zijn eigen baan op de tocht staan of kent mensen bij wie dat het geval is. Maar een docente die denkt dat haar eigen baan wel eens gevaar zou kunnen lopen, wordt meteen door de anderen gerustgesteld met de opmerking dat er banen zat zijn, met name in de zorg. ‘Als je wilt werken, dan kan het’.

Handelen van de overheid

Het algemene gevoel is dat de overheid adequaat heeft gereageerd op de financiële crisis. Als voorbeelden zijn genoemd de geldinjecties en het plan om mensen tijdelijk in de WW te laten instromen. ‘Ik vind het beter dan de rest van de wereld, ik ben vrij trots op Nederland’. Het verhogen van de garantie van spaartegoeden en het ingrijpen bij Icesave wordt gewaardeerd, maar anderzijds krijgt men het gevoel dat daarmee mensen worden geholpen die beter hadden moeten weten. De rol van minister van Financiën Wouter Bos wordt positief gewaardeerd omdat hij erger heeft weten te voorkomen. Sommigen merken echter wel op dat ze daar nog niet over kunnen oordelen en dat de toekomst zal moeten uitwijzen of de juiste maatregelen zijn getroffen.

Men zet echter ook vraagtekens bij de kapitaalinjecties. Hoewel sommige deelnemers zeggen dat dit het maatschappelijke belang dient, merken anderen op dat kleine bedrijven die dat nodig hebben niet door de overheid worden gesteund, maar wel de grote bedrijven die het hebben verpest. Bovendien vinden sommigen het onterecht dat de overheid met het geld van burgers slecht functionerende bedrijven moet redden. Daar wordt tegen ingebracht

dat de overheid hier ook weer geld aan gaat verdienen. Sommigen merken op dat de overheid te veel en te lang de Verenigde Staten als voorbeeld heeft genomen. Ook wordt gewezen op het zwalkende beleid van de regering die zich nu eens inzet voor langer werken en dan weer voor arbeidstijdverkorting. Anderen merken op dat wel te begrijpen in het licht van de economische situatie. Er is ook onbegrip over de ING-bank die enerzijds een kapitaalinjectie nodig heeft, maar anderzijds heel veel reclamespotjes uitzendt. Dat is krom. Anderen spreken dit tegen: ‘Ja, dat is toch al veel eerder betaald!’

Toekomstverwachtingen

Hoewel ze wel verwachtingen opperen, vinden de meeste mensen het moeilijk te voorspellen hoe de financiële crisis zich zal ontwikkelen. Mensen zijn het hierbij vaker met elkaar oneens. Waar de een denkt dat het echte dieptepunt nog moet komen, meent de ander dat de wereldleiders dat niet zullen toestaan. En hoe lang de crisis gaat duren weet men ook veelal niet. Een paar maanden, een paar jaar?

A: “Ik denk dat het met een paar maanden opgelost is.”

B: “Een jaar of zo zeker.”

C: “Ik denk dat het niet heel lang duurt maar ook niet dat het de volgende maand ineens over is.”

Een andere groep is negatiever:

A: “Er is in Nederland nog geen crisis.”

B: “Die komt er wel aan, maak je geen zorgen.”

C: “Dit is meer een financiële crisis, maar vroeger hebben we ook veel werkloosheid gehad.”

D: “Die komt er nu weer aan.”

C: “Ja, maar daar maak ik me wel zorgen over, die werklozen. Je ziet het nu ook al aan bedrijven.”
Dus het wordt een echte crisis?

C: “Nee dat laat de wereld niet gebeuren. Iedereen wacht op Barack Obama.”

E: “Het gaat nog een stukje dieper. Maar een echt dieptepunt denk ik niet.”

F: “Amerika zal de komende jaren instorten, ik denk dat Obama het niet gaat redden. En wij hebben veel belangen in Amerika.”

G: “China wordt machtiger.”

Wat voor een termijn wordt het dan?

G: “Acht jaar.”

C: “Je hebt zeven magere jaren en dan krijg je weer zeven vette.”

Ook hier betreft men die zeven magere jaren

echter niet op zichzelf. Behalve ontslagen noemt men als mogelijke gevolgen het bevriezen van salarissen, een toename van tijdelijke arbeidscontracten, kinderen die langer thuis blijven wonen, een groter beroep op de sociale voorzieningen, onzekerheid over pensioenen. Dit blijft echter iets wat ver van henzelf af staat; de meeste mensen in de focusgroepen zullen er niet door worden getroffen. Slechts enkelen zien hun eigen baan of die van hun kinderen in gevaar komen. En grote blijvende gevolgen zien mensen in het geheel niet van de financiële crisis. Wel denkt men dat mensen in het vervolg voorzichtiger met hun geld zullen omgaan, zeker met beleggen.

Weinig onzekerheid over de eigen financiële toekomst

6 OMVANGSVORMEN

Samenvatting

Burgers houden zich zeer bezig met omgangsvormen. Voorbeelden van slechte omgangsvormen zijn erg herkenbaar, en men vult elkaar snel aan met andere vormen van asociaal gedrag. Hoewel slechte omgangsvormen wijdverspreid zijn, worden ze het meest toegeschreven aan jongeren. Ze zijn het gevolg van slechte opvoeding thuis en op school en van imitatiegedrag. Nederlanders willen weliswaar graag een brede, maatschappelijke aanpak van het probleem van slechte omgangsvormen, maar weten niet goed hoe dat zou moeten worden ingevuld. In algemene zin is er steun voor ingrijpen door de overheid of door de politie in de opvoeding van gezinnen waar de kinderen structureel overlast veroorzaken. Meer in concrete zin bestaat hier echter grote weerstand tegen: wie bepaalt wanneer de opvoeder faalt? Mogelijk moet het probleem eerder aangepakt worden door jongeren een voorbeeld te geven hoe het moet; zowel op school als via de media en door overheids campagnes.

Uit elk kwartaalrapport tot nu toe is gebleken dat Nederlanders zich zorgen maken over de normen en waarden, de manier waarop mensen samen leven. De enquêtes laten zien dat Nederlanders die het met Nederland de verkeerde kant op vinden gaan, dit vaak motiveren met verwijzing naar de omgangsvormen in de samenleving. Maar hoewel deze omgangsvormen als het belangrijkste probleem worden beschouwd, worden ze niet genoemd als belangrijk agendapunt voor de regering (zie hoofdstuk 1). Ook in het vierde kwartaal zien we veel opmerkingen over de omgangsvormen in Nederland.

“Ik vind dat de normen en waarden verslechteren: men heeft steeds minder respect voor elkaar. Als je een metro uit wilt stappen dat mensen gewoon pontificaal breeduit voor de deur blijven staan e.d. Gelukkig zijn er nog genoeg mensen die wel respect tonen.”

“De normen en waarden van de bewoners van Nederland laten vaak te wensen over. Het is vaak: ieder voor zich en god voor ons allen. Er wordt niet veel rekening meer met elkaar gehouden. Dit gebeurt in het verkeer (bumperkleven, rechts inhalen, parkeerruzies), winkels (voordringen, uitgaansruzie waar alcohol in het spel is).”

“Sociale controle naar elkaar toe is er bijna niet meer. Jeugd wordt weinig gecorrigeerd in waarden en normen, er worden nu soms dingen gedaan, die vroeger zeker niet gebeurden. Ouders waren consequenter in straf en jeugd was veel meer de avonden thuis.”

De vraag is nu hoe verschillende uitspraken en bevindingen over omgangsvormen zich tot elkaar verhouden. Vandaar dat we deze omgangsvormen in focusgroepen nader onder de loep hebben genomen. Allereerst hebben we

de deelnemers gevraagd wat zij verstaan onder omgangsvormen. Bijna iedereen bleek er wel een eigen invulling aan te geven. Sommigen noemden algemene, neutrale termen als ‘normen en waarden’, ‘beleefdheid’, ‘communiceren, luisteren naar elkaar’, ‘elkaar aanspreken op straat’ of ‘elkaar helpen’. Veel vaker echter kwamen deelnemers met negatieve voorbeelden: ‘kinderen die jijen en jouen, zonder respect’, ‘vloeken en schelden’, ‘asociaal gedrag’, ‘korte lontjes’, ‘onverschilligheid’. Deze negatieve voorbeelden vinden veel weerklank bij de gespreksgenoten. Er vindt in het geheel geen discussie plaats over wat ‘juiste’ omgangsvormen zouden zijn – blijkbaar bestaat daar stilzwijgend een vermeende overeenstemming over. Opvallend is dat mannen vaker dan vrouwen de neiging hebben om te verwijzen naar crimineel gedrag. Discussies over omgangsvormen lopen daar snel op uit.

In meer algemene termen wordt in alle vier de focusgroepen verwezen naar individualisering: ‘ikke, ikke, ikke’. Zo kwam in een van de vrouwengroepen het volgende naar voren.

A: *“Ik vind dat heel veel mensen vooral individualistisch ingesteld zijn. En dat ze niet echt op straat het gevoel hebben van ‘we moeten aardig voor elkaar gaan doen, omdat dat de wereld leuker maakt’. Ik denk dat iedereen wel erg in zichzelf gekeerd is.”*

B: *“In de regel is het dat mensen toch wel vaak doen van: ‘eerst ik’. Niet: ‘ben ik wel?’. Nee, ‘eerst ik’.”*

Dit leidt vervolgens tot concrete problemen. Zo staan mensen niet vaak meer op voor ouderen of zwangere vrouwen. Ergernissen in het autoverkeer zijn eveneens het gevolg van individualisme. Maar ook op straat leidt dit tot proble-

men, bijvoorbeeld met voordringen.

A: "Als je in de winkelstraat even stilstaat met je gezin, dan word je bam ruw aangeduwd door iemand, want je staat in de weg."

B: "En mocht je er wat van zeggen..."

A: "Mocht je er wat van zeggen, dan krijg je nog ruzie ook."

C: "Het is verstandiger om er niets van te zeggen."

De problemen komen volgens de deelnemers aan de focusgroepen overal in het dagelijkse publieke leven voor: op school, op straat en in het verkeer. De groepen in Deventer menen dat de problemen groter zijn in het westen van het land, en vooral in de grote stad, dan in de dorpen. Dit werd ook al gesuggereerd door deelnemers aan focusgroepen buiten de Randstad die we in de vorige kwartalen hebben gehouden. Opvallend genoeg zijn de deelnemers in Amsterdam het daar mee eens.

A: "Ik denk dat het wel met de plaats te maken heeft. Of je nou in Amsterdam of Rotterdam bent, of je bent in een dorp."

B: "Een dorp is gezelliger. Je kent elkaar meer dan in de grote steden."

C: "Maar ik kom uit Brabant, en die Brabanders vinden Amsterdammers weer zo leuk..."

B: "Maar heeft dat ook te maken met hoe mensen hier met elkaar omgaan, vergeleken met Brabant? Want dat is heel anders dan hier."

Volgens de focusgroepen hebben alle bevolkingsgroepen last van de slechte omgangsvormen van ander, en dan met name bejaarden en jonge kinderen: de eersten vanwege hun kwetsbaarheid, de laatsten omdat ze dat gedrag zullen overnemen. De deelnemers aan de focusgroepen benoemen nagenoeg alleen maar die slechte omgangsvormen die ze bij anderen zien. Het eventuele eigen sociale gedrag, of dat van hun kinderen, wordt pas desgevraagd en ietwat schoorvoetend kort besproken. Opvallend is dan dat dit gedrag door de anderen aan tafel wordt goedgepraat.

A: "Ik ben best streng tegen mijn kinderen. Ze mogen een hoop van mij, maar een hoop ook niet. En toch heb ik het zover dat mijn zoontje zijn juffrouw een schop gaf. Falen wij dan in de opvoeding?"

B: "Maar dat ligt ook aan het gedrag van medeleerlingen, misschien?"

C: "Of gedrag nou incidenteel of structureel is, er is een

duidelijk verschil daartussen."

D: "En waarom geeft hij die juffrouw een schop? Misschien heeft ze dat wel verdiend..."

Een deelnemer uit een andere groep erkent dat hijzelf ook wel eens fout zal zitten. Maar ook bij hem wordt zijn gedrag door anderen wegverklaard:

A: "Het zou goed zijn wanneer ook wij beoordeeld worden door onze familie en door de mensen om ons heen. Want we houden hier een positief praatje, en ik doe mezelf misschien beter voor dan ik ben. Ik scheld ook wel eens in het verkeer; soms toeter ik echt te veel naar mensen."

B: "... Misschien ben je die dagen wel meer geërgerd dan andere dagen."

Maar bij wie komen slechte omgangsvormen nu het meest voor? Slechte omgangsvormen houden volgens de deelnemers niet zozeer verband met opleidingsniveau: 'In alle lagen kom je voors en tegens tegen'. Beide mannen-groepen noemen buitenlandse jongeren. 'Die Marokkanen die spugen gewoon voor je op de grond. Nou en dan denk ik: moet je zo iemand erop aanspreken? Ik doe dat, maar je moet ook uitkijken. Dat spugen, dat hoort niet, maar moet je iemand erop aanspreken?'

De meeste deelnemers, in alle vier de focusgroepen, noemen jongeren in het algemeen als probleemgroep. Gepensioneerden verwijzen naar burgers onder de veertig, de anderen meer specifiek naar jongeren. Hierbij wordt echter benadrukt dat slechte omgangsvormen ook onder ouderen voorkomen. En ook dat de problemen misschien wel het grootst zijn onder jongeren, maar dat het niet hun schuld is. Imitatiegedrag, school en opvoeding worden aangedragen om het gedrag van jongeren te verklaren.

"Het is duidelijk iets van groepsgedrag. Als iedereen zijn afval zomaar weggooit, gaat iemand die eigenlijk van plan was het in de prullenbak te doen... die gaat dat niet meer doen. Want dan ben je niet cool. Dat is heel veel onder jongeren, denk ik: het imiteren van elkaar."

Ook in het onderwijs zouden jongeren een slecht voorbeeld krijgen:

A: "Ik merk ook dat mensen sneller geïrriteerd zijn. En ik merk het aan mijn oudste zoon, die doet havo-4. Die hebben het daar over respect. Maar leraren hebben

“Dat hoort niet, maar moet je iemand erop aanspreken?”

In reactie op een eerder kwartaalbericht van het COB, zond het actualiteitenprogramma Netwerk op 29 juni 2008 een reportage uit over asociaal gedrag. In de reportage werd onderzocht hoe nietsvermoedende voorbijgangers in een drukke winkelstraat reageren wanneer een jongeman een leeg blikje cola voor hun voeten op straat gooit. De meeste burgers liepen door, en verklaarden achteraf dat ze zich te kwetsbaar voelden om te reageren. Dit filmpje hebben we in de focusgroepen voorgelegd aan de deelnemers. Zowel het fenomeen van asociaal gedrag als de reactie van de nietsvermoedende voorbijgangers werden als herkenbaar beschouwd: **“Zo is het gewoon.”** Vervolgens werd aan de deelnemers gevraagd hoe ze zelf in zo’n situatie zouden reageren. Vrouwen hebben de neiging om niet te reageren, omdat zij bang zijn zelf slachtoffer te worden: **“Het is slecht dat het zo gaat, maar ik zou ook niets zeggen. Er zijn mensen voor doodgeslagen die er wat van gezegd hebben.”** Een ander stelt: **“Ik zeg tegen mijn kinderen ook altijd: niet reageren. Want tegenwoordig zijn mensen zo snel agressief.”**

Wanneer zij inschatten dat ze zelf weinig te vrezen hebben van degene die ze aanspreken, zijn vrouwen eventueel bereid anderen aan te spreken: **“Ik zag een man die vuilnis in een openbare tuin gooide. Daar heb ik wel wat van gezegd. Die was wel ver over de zestig.”** Veelzeggend is ook de volgende discussie.

A: “Het ligt aan de persoon – of die agressief eruit ziet of niet.”

B: “Tegen een jongetje van tien durf ik nog wel wat te zeggen, maar tegen een uit de kluiten gewassen puber niet.”

C: “Nou, hou die van tien jaar ook maar in de gaten, tegenwoordig.”

D: “Als ze met meer zijn, dan houd ik mijn mond ook wel.”

Veel mannen geven aan dat zij eerder wel zouden reageren. Zo wisselt een groep ervaringen uit over hoe zij in bedreigende situaties jongeren hebben aangesproken op asociaal gedrag. Ook mannen legden direct de verbinding met fysiek geweld:

A: “Ik ben niet gelijk bang voor klappen.”

B: “Nou, dat hangt ervan af wie het is ook, natuurlijk.”

C: “Nee, niets mee te maken. Ik zeg er wat van.”

D: “Hij zou het mij niet zo voor de voeten moeten gooien.”

A: “Je probeert het op een nette manier te zeggen.” Andere mannen zijn echter moedeloos. Ze ervaren bedreigingen of voelen zich onvoldoende gesteund door de politie. Zo stelt een man: **“Ik heb een oud-klasgenoot naar het kerkhof gebracht omdat hij zich bemoeide met een ruzie. Alleen al het idee dat ik daar energie in moet steken...”**

Al met al is de situatie sterk bepalend voor het besluit al dan niet in te grijpen. Ten eerste is het profiel van degene die ze aanspreken van belang. Iemand die bedreigend overkomt, wordt eerder met rust gelaten. Belangrijk is ook of het asociale gedrag in groepsverband plaatsvindt of door een individu: in het laatste geval is ingrijpen waarschijnlijker dan in het eerste. Ten tweede houden ze rekening met het tijdstip: overdag zullen ze eerder wat zeggen dan ’s avonds. Tot slot zullen ze vooral wat zeggen van asociaal gedrag als zichzelf of anderen er direct last van hebben.

“Kijk, het is niet leuk dat er zo maar blikjes of papiertjes op de grond gegooid worden, maar daar zou ik zelf ook niets van zeggen. Maar als er kwaad gedaan wordt naar bijvoorbeeld dieren of naar kinderen of naar ouderen, dan grijp ik in. Dan heb ik niet de stop van ‘o jee, ik krijg misschien een klap’, maar dan reageer ik instinctief.”

geen respect voor de leerling, maar ze verwachten wel dat zij respect krijgen. Er wordt leerlingen van alles naar het hoofd geslingerd: dat ze sukkels zijn, en dat ze hun mond dicht moeten houden.”

B: “Ja, dat hoor ik ook.”

A: “Dan heb ik zoiets: vind je het gek dat ze geen

respect hebben. Kinderen brengen meer tijd door op school dan thuis. Ik merk het ook al aan mijn jongste van zes. Dan doe je zo je best thuis, om u te zeggen en met twee woorden te spreken, maar op school hoef je niet met twee woorden te spreken. Dan zeg je gewoon jij en jou.”

Tegelijkertijd wordt gesteld dat steeds meer ouders – let wel: niet de deelnemers zelf – hun kinderen slecht opvoeden.

A: “De omgangsvormen zijn vooral een probleem van een generatie die nogal verwend is op deze wereld.”

B: “Of zij daar nou schuldig aan zijn...”

Jullie zeggen nu dat die generatie zo vervelend is, maar toen ik jong was vonden mijn ouders mij verwend. En ongetwijfeld gaat dat per generatie zo.

A: “Maar wij hebben wel beleefdheid.”

C: “Wij ouderen zijn anders opgevoed. In onze tijd kreeg je wel een tik, maar je mag tegenwoordig niets.”

Al met al worden vooral jongeren genoemd als probleemgroep. Ze krijgen een verkeerd voorbeeld, hetzij via media als BNN en MTV, hetzij op school, hetzij thuis via de opvoeding.

Maar waarom vertonen zo veel Nederlanders dan maatschappelijk ongewenst gedrag?

De vrouwen hebben begrip voor de persoonlijke omstandigheden. Het kan gaan om mensen die zich zelf niet lekker voelen en dat dan op anderen afreageren. Het probleem is dan dat mensen niet hebben geleerd ermee om te gaan wanneer zij niet goed in hun vel zitten. Meer fundamenteel worden drie problemen genoemd die op elkaar ingrijpen. Ten eerste zijn burgers in de moderne samenleving anoniem: ze kennen elkaar niet, wat ten koste gaat van sociale controle. Met mensen die je kent, wil je nog wel rekening houden – en eventueel kun je ze aanspreken op ongepast gedrag. Maar met name in de grote steden kennen burgers elkaar steeds minder. Bovendien leidt dit ertoe dat burgers die anderen aanspreken op gebrekkige omgangsvormen, alleen komen te staan omdat ze geen bijval krijgen van andere omstanders. Ten tweede noemen de deelnemers van de focusgroepen het gebrek aan opvoeding. Veel ouders hebben weinig tijd om hun kind op te voeden en geven hun kinderen onvoldoende sturing in juiste omgangsvormen.

“Ik denk dat hier een heleboel op terug te voeren is: de oppas zegt dit, opa en oma zeggen dat, en de ouders zeggen dit. Een kind weet niet meer waar het aan toe is. Het krijgt geen goede begeleiding. Ik vind dat de overheid best meer mag stimuleren dat meer moeders gewoon zelf voor hun eigen kinderen zorgen.”

Bovendien willen ouders – al dan niet sinds de jaren zeventig – hun kind vooral te vriend houden. Zo stelt een respondent uit de enquête:

“De mentaliteit van de tegenwoordige ouders en daarmee de jeugd is naar mijn idee ver onder de maat. Ouders hebben geen tijd meer voor de kinderen en die worden daardoor niet fatsoenlijk opgevoed. Dientengevolge hebben die kinderen zelfs als ze volwassen zijn totaal geen verantwoordelijkheidsgevoel en respect. Dit wordt een neergaande spiraal als er niet snel wordt ingegrepen.”

Deze mening vindt uitvoerig weerklank in verschillende focusgroepen, getuige de wijze waarop de deelnemers elkaar in discussies aanvullen.

A: “De ouders moeten er wat aan doen.”

B: “Ouders? Die lopen met hun kindje in het Amstelpark, die hebben dan een ijsje, het kind gooit het papiertje zo neer, en die ouders zeggen er niets van. Daar begint het.”

C: “Veel ouders willen beste vriendjes zijn met hun kinderen.”

D: “Om ze te vriend te houden is het niet ‘je mag niet dit, je mag niet dat’, maar ‘je mag alles’. Ouders willen niet de boeman worden. En o wee als je er wat van zegt. Ouders worden op bepaalde dingen gewezen door leraren, en dan komen ze op school de leraar nog even uitkafferen. (Sarcastisch:) Waar haalt die leraar het vandaan om hun kind op te voeden.”

A: “Hoort dit niet op school, onder maatschappijleer, aangepakt te worden?”

E: “Het gaat ook om verantwoordelijkheid. Ligt de verantwoordelijkheid bij mij om zo’n klereliker te moeten gaan opvoeden?”

De problemen ontstaan dus door anonimiteit en gebrek aan opvoeding. Beide worden echter op hun beurt weer gevoed door de toegenomen gejaagdheid in de samenleving.

“Het draait steeds meer om geld en de economie, ten koste van aandacht voor de mens als persoon. Het leven wordt steeds gejaagder en meer gestrest. Dit heeft allerlei negatieve gevolgen: huwelijken gaan kapot, meer mensen zijn overwerkt. Vrouwen worden gedwongen steeds meer te gaan werken. Dit gaat ten koste van de kinderen. Dit is al te zien door het toenemend aantal probleemkinderen. Niemand of weinigen doen hier iets mee. Het lijkt wel of ze het niet willen zien!”

Alle deelnemers aan de focusgroepen vinden dat het maatschappelijke probleem met omgangsvormen aangepakt moet worden. Maar hoe? Sommigen zijn nog bereid om in te grijpen wanneer ze zelf met asociaal gedrag

worden geconfronteerd, maar de deelnemers weten niet goed wie het probleem maatschappelijk breed zou kunnen en moeten oplossen. De discussie over mogelijke oplossingen verloopt moeizaam. De deelnemers voelen zich eerder wat machteloos.

- A: *“Een hoop mensen durven er ook niets van te zeggen. Vroeger durfde ik in de tram wel te zeggen als iemand met z'n voeten op de tramstoel zat: ‘hé joh, hup, die voeten d'r af!’ Maar ik durf het niet meer.”*
- B: *“Het wordt harder. De overheid moet er zeker iets aan doen, en de scholen, zeker thuis.”*
- C: *“Het ligt aan de ouders.”*
Maar degenen die kinderen hebben - jullie - zullen ongetwijfeld zeggen dat jullie kinderen dit soort dingen niet doen.
- D: *“Je kan het nooit helemaal voorkomen, maar je probeert te voorkomen dat ze het doen. Maar als ze in aanraking komen met anderen die het wel doen, en ze nemen het over, dan ben je verkocht.”*

Het probleem zit voornamelijk in de opvoeding, maar de deelnemers erkennen dat die juist moeilijk aan te pakken is. In algemene termen menen de deelnemers dat de oplossing begint bij de opvoeding. En daarom zou ‘het gezag’ moeten ingrijpen. Maar wanneer het op concrete maatregelen uitkomt, zijn de deelnemers tegenstander van ingrijpen in de opvoeding.

- A: *“De overheid is het er wel mee eens. Ik heb ze herhaaldelijk horen zeggen: je moet wel naar de bron. Je moet niet naar de jeugd, maar naar de bron. En de bron, dat zijn de ouders.”*
- B: *“Men heeft het er al over gehad, dat als de opvoeding tekort schiet, dat dan de overheid die jongens gedwongen opvoedt. Ik weet de details niet, maar zoiets heb ik laatst gehoord.”*
- C: *“Alleen dan geldt, wie bepaalt waar de norm ligt? (...) Het gevaar is dat er dan heel gauw – althans daar ben ik bang voor – dat ...”*
- D: *“... dat men zegt dat jij faalt in je opvoeding.”*
- C: *“Ja. Wij zijn er juist heel hard mee bezig. En als de overheid dan zou ingrijpen. Dat is dan weer te. Want wie bepaalt of jij het goed doet?”*
- E: *“Ik vind dat de correctie van de overheid ophoudt bij mijn voorkeur. Iedereen hanteert zijn eigen normen en waarden met opvoeden.”*

In beginsel kunnen veel deelnemers zich hierin vinden. Anderen maken echter een voorbeeld:

“Als blijkt dat zijn kinderen te veel over de schreef gaan, vind ik dat de overheid wel mag ingrijpen.”

De meeste groepen noemen de overheid niet spontaan als mogelijke oplossing. Dit komt overeen met de bevinding in hoofdstuk 1, dat Nederlanders normen en waarden wel als het belangrijkste maatschappelijke probleem beschouwen, maar niet als een belangrijk agendapunt van de regering. Toch wordt in de focusgroepen wel genoemd dat de overheid een rol kan spelen, zij het een beperkte. Net als de media en het onderwijs zou de overheid een voorbeeldrol moeten spelen. Politici onderling moeten op een beschaafde wijze met elkaar omgaan. Daarnaast kan de overheid via mediacampagnes proberen burgers te wijzen op omgangsvormen.

“Op mijn werk is er een bepaalde groep die gaat naar middelbare scholen toe – en daar zitten dan bestuurders in en instructeurs – om inzicht te geven in het vak van trambestuurder en -controleur. Je ziet dat als zo'n klas een dag meegegaan is, of daar een project over deed, dat ze dan toch minder hufterig worden en meer begrijpen wat ze veroorzaken als ze hufterig gedrag vertonen.”

Omgangsvormen en de economische crisis

In de focusgroepen is ook gevraagd wat men het belangrijkste probleem vond: de economische crisis of het probleem van normen en waarden. Hoewel de economische crisis in november volop in de (media-)aandacht stond, was deze in de beleving van de deelnemers ondergeschikt aan het probleem rondom de omgangsvormen.

De deelnemers van de vier groepen legden ook op andere wijze een link met de economische crisis. Enerzijds werd gesteld dat het graaigedrag van de financiële en bestuurlijke top het gevolg is van gebrek aan normen en waarden. Anderzijds werd gesteld dat door een aanhoudende economische crisis wellicht het besef kan ontstaan dat we zo niet met elkaar kunnen omgaan en verbeteren de normen en waarden.

VERANTWOORDING

Achtergrond

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau in opdracht van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- 1 Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die 'negatief' opvallen.
- 2 Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- 3 Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten, gebaseerd op enquêtes en kwalitatief onderzoek in het betreffende kwartaal, en een jaarlijkse verdiepende studie, gebaseerd op het gecombineerde materiaal van vier kwartalen, literatuur en secundaire analyses van door anderen verzamelde gegevens.

In de loop van 2009 zal het SCP een nulversie van de verdiepende studie uitbrengen waarin wordt ingegaan op methodologische aspecten en resultaten van de COB-pilot van eind 2007.

Onderzoek in het vierde kwartaal van 2008

Er is een kwartaalenquête gehouden en er is focusgroeponderzoek gedaan.

Het enquêteonderzoek is uitgevoerd door MarketResponse Nederland op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn bestand 'De Onderzoek Groep'. Dit onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving en maakt geen gebruik van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding. Ook voor deelname aan de COB-enquête is niet betaald. Uit het panel zijn 1464 respondenten telefonisch geselecteerd, van wie er tussen 6 en 31 oktober 2008 1086 de vragenlijst volledig hebben ingevuld (864 via internet en 222 schriftelijk). De gemiddelde invultijd

van de online vragenlijst was ruim 26 minuten. Tenzij anders vermeld zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,62 tot 2,50 en de wegefficiëntie is 94%, resulterend in een effectieve steekproef van 1020. De respondenten beoordeelden de enquête op een schaal van 1-10 met gemiddeld een 7,1; 6% gaf een onvoldoende. Naast de reguliere enquête werden in het vierde kwartaal de respondenten van het eerste kwartaal opnieuw benaderd. Dit panel zal worden geanalyseerd voor de verdiepende studie over 2008 en blijft in dit kwartaalbericht geheel buiten beschouwing.

Het focusgroeponderzoek is uitgevoerd door Ferro en Veldkamp. Beide bureaus voerden een gesprek met een groep mannen en met een groep vrouwen, Ferro in Deventer op 13 november en Veldkamp in Amsterdam op 18 november. De gesprekken duurden ongeveer twee uur en bestonden uit een algemene ronde over de Nederlandse samenleving, het invullen en bespreken van enkele vragen uit de kwartaalenquête over gewenste overheidsuitgaven en een ronde over de omgangsvormen in de publieke ruimte. Wat in het voorliggende rapport is vermeld over de focusgroepen is ontleend aan de onderstaande rapportages van de onderzoeksbureaus en eigen waarneming van de SCP-onderzoekers. Naast de reguliere focusgroepen werden in het vierde kwartaal aanvullende focusgroepen over omgangsvormen georganiseerd met enkele groepen met beroepen met veel publiekscontacten. Deze groepen zullen uitgebreid aan bod komen in de verdiepende studie over 2008. In dit kwartaalbericht komen ze slechts sporadisch aan bod.

Rapporten, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Imre van Rooijen en Petra van Laar, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2008, 4^e kwartaal*. Leusden: MarketResponse, november 2008 (projectnummer 14014).
- Frank De Clercq en Gerben Bruins, *COB focusgroepen vierde kwartaal 2008: Deventer*. Amsterdam: Ferro, december 2008 (projectnummer 3124).
- Yolanda Schothorst en Judith ter Berg, *COB focusgroepen vierde kwartaal 2008: Amsterdam*. Amsterdam: Veldkamp, december 2008 (projectnummer P4978).